

UVODNA RIJEČ

Arheološki lokaliteti u turističkoj ponudi Crne Gore nisu dovoljno predstavljeni, i treba još mnogo posla da se uradi na tom polju, jer su za sada prezentovani mozaici u Risnu, a Duklja bi trebalo da se još valorizuje i smatramo da ima još par nalazišta koja bi se mogla pripremiti za obilazak turista.

U zadnjih par godina imamo informativne table pored puteva u Crnoj Gori, koje upućuju na određena kulturna dobra. U gradskim jezgrima Budve, Ko-

tora, Ulcinja, nije sve odrađeno kako treba ali, generalno, počelo se sa informativnim tablama, tako da je to jedan pozitivan primjer.

Pod različitim imenima Crna Gora je postojala više vjekova, a iz onih najranijih godina postojanja ima izuzetno kulturno, etničko i državno naslijeđe, koje je nedovoljno izučeno. Stari gradovi, iako su uglavnom zapušteni i nedovoljno istraženi, stražare iznad nas, našeg vremena, opominju na prolaznost i svjedoče o minulim vjekovima, civilizacijama i životu iz tog vremena.

Da bi kvalitativno-kvantitativni metod turističke valorizacije bio prihvaćen kao relevantan metod procenjivanja vrednosti kulturno istorijskog naslijeđa potrebno je uključiti stručnjake iz različitih naučnih oblasti. U cilju dobijanja objektivnijeg rezultata, turistička valorizacija treba da se vrši od strane stručnog lica iz oblasti zaštite spomenika kulture i iz oblasti istorije.

Posle sprovođenja turističke valorizacije subindikatori će ukazati da su utvrđenja turistički privlačna i podesna za razvoj turizma, posebno kulturnog. Usled njihove teritorijalne grupisanosti na primorju ukazuje se mogućnost povezivanja kulturnog turizma sa nautičkim, eko i drugim oblicima turističkih kretanja. Odnosno, stvorili su se uslovi za stvaranje kompaktnog turističkog proizvoda. Međutim, srednjovekovna utvrđenja na primorju najbolje se mogu turistički predstaviti razvojem nautičkog turizma, kulturnog i manifestacionog.

U burnoj istoriji koju je Crna Gora proživjela nastale su prepoznatljive kulturno-istorijske cjeline, koje treba adekvatno zaštititi, turistički valorizovati i na kvalitetan način promovisati. Ovo naslijeđe posjeduje osobinu da bude zanimljivo, kako domaćim tako i stranim posjetiocima, čija prošlost ima udjela u

stvaranju ovih kulturnih dobara.

Zaploviti Jadranskim morem ispred njegovog dijela crngorske obale noću, sa adekvatnim osvjetljenjem svih tvrđava i prepustiti se uticaju medoteranske klime znači prepustiti se jedinstvenom pejzažu, pronaći mjesto gdje su priroda i čovek našli harmoniju, diviti se srednjovekovnim utvrđenjima koja nikog ne ostavljaju ravnodušnim.

Master plan razvoja tematske kulturne rute Južni jadransko jezero će stvoriti okvire za usklađen, harmoničan sistem istraživanja, zaštite i turističke upotebe (interpretacije) rute i njenih ključnih atrakcija/lokaliteta, i time, uz ostale master planove, dati osnove za aktiviranje malog i srednjeg biznisa i perspektivan razvoj regije i osiguranje kvaliteta života njenog stanovništva.

Turistički potencijal kulturnoistorijskog nasljeđa nije dovoljno iskorišćen. Prije svega, postoji potencijal za razvoj tematske ture obilaska lokaliteta iz rimskog perioda, pri čemu je potrebno razraditi model profesionalne interpretacije ovih, ali i drugih spomenika kulture. Kao što je već naznačeno, u kontekstu lokaliteta iz doba Rimskog carstva, neophodno je uključivanje i drugih nalazišta, a u pogledu ovog dijela Crne Gore posebno administrativnog centra, NP Skadarsko Jezero, i određena podvodna nalazišta.

Cijela ruta od Herceg Novog do Ulcinja (ili obrnuto), niti pojedini njeni delovi, nisu šire percepirani kao jedinstveni proizvod, ni od strane privatnog sektora, ni od strane turista. Interpretacija rute gotovo da ne postoji. Interpretacija lokaliteta varira od jako dobre do izrazito slabe. Lokaliteti se mogu naći u turističkim brošurama lokalnih turističkih organizacija, kao i na njihovim (ili opštinskim/gradskim) internet prezentacijama, ali samo u formi informacije, bez potrebnih objašnjenja kako doći do lokaliteta, šta se tamo može očekivati.

*Mr Samir Hadžić
Direktor Instituta*

ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA NEDOVOLJNO PROMOVISANA U TURISTIČKOJ PONUDI CRNE GORE

Nije poznat tačan broj arheoloških nalazišta u našoj državi ali je u toku izrada arheološke karte Crne Gore.

S obzirom na to da je primorje tokom istorije bilo najviše pod uticajem inostranih kultura, kao sto su grčka i rimska, na jugu Crne Gore imamo najveći broj arheoloških lokaliteta. Ipak, najstarije arheološko nalazište, pećina Crvena stijena, koja se nalazi na teritoriji opštine Nikšić.

Arheološki lokaliteti u turističkoj ponudi Crne Gore nisu dovoljno predstavljani, i treba još mnogo posla da se uradi na tom polju, jer su za sada prezentovani mozaici u Risnu, a Duklja bi trebalo da se još valorizuje i smatramo da ima još par nalazišta koja bi se mogla pripremiti za obilazak turista.

A šta je najzanimljivije turistima koji posjećuju arheološka nalazišta u Crnoj Gori?

Posjete turista određenim arheološkim nalazištima zavisi od njihovog afiniteta i od same turističke agencije koja organizuje ture, međutim sve treba upakovati u jednu lijepu priču, tako da turisti mogu obići sve kulturne epohe koje su prisutne na području naše države.

Prvi bedemi antičke Budve nalaze se u suterenu jednog poslovnog prostora u Starom gradu. To nije adekvatan tretman ovako značajnog graditeljskog nasljeđa. Takođe, ovo nije odgovarajući način prezentovanja kulturnih dobara koja bi trebalo da budu istaknuta na informativnim tablama.

U zadnjih par godina imamo informativne table pored puteva u Crnoj Gori, koje upućuju na određena kulturna dobra. U gradskim jezgrima Budve, Kotora, Ulcinja, nije sve odrađeno kako treba ali, generalno, počelo se sa informativnim tablama, tako da je to jedan pozitivan primjer.

U našoj zemlji postoji veliki problem krađe nalaza pod morem i prodaje kulturne baštine, a zabrinjava i uništavanje kulturnih spomenika. Kulturna dobra uvijek mogu biti meta huligana jer jednostavno se ne može danonoćno čuvati neko kulturno dobro ali prije svega mi moramo da podignemo svijest

naših građana u vezi sa očuvanjem tih dobara.

Svijest građana, treba ojačati i u oblasti edukacije, kako bi se mladi zainteresovali da studiraju arheologiju. Upravo to je jedna od osnovnih funkcija ovog projekta.

Danas je jako malo aktivnih arheologa, a na fakultetima ima još možda 5 mladih kolega, koji su u fazi završavanja fakulteta.

OSKRNAVLJENI RISANSKI MOZAIICI

Promašaji upravljanja kulturno istorijskim nasljeđen najbolje su pokazana postavljanjem nastrešnice nad risanskim mozaicima. Metalni stubovi sprječavaju bilo kakvo dalje istraživanje lokaliteta za koji arheolozi tvrde da ima

nekoliko značajnih istorijskih slojeva.

Izgradnjom novog zdanja „urbane vile” na lokalitetu čuvenih risanskih mozaika nepopravljivo je oskrnavljeno najznačajnije nalazište crnogorskog primorja. Novo zdanje od masivne betonske i metalne konstrukcije već prima posjetioce, a svečano otvaranje desilo se 7. jula. „Estetski kriterijumi” konstrukcije koji su bili važan adut projekta potpuno su neuspjeli jer u predimenzioniranom betonskom objektu jedva dolaze do izražaja čuveni podni mozaici rimskih vila po kojima je Risan decenijama unazad poznat. Estetski kriterijum nije i najtragičniji jer je mnogo gori praktični dio projekta kojim je ovaj lokalitet arheološki uništen. Metalni stubovi ukopani su pored mozaika čime sprječavaju bilo kakvo dalje istraživanje lokaliteta, za koji arheolozi tvrde da ima nekoliko značajnih istorijskih slojeva.

U saradnji sa arheolozima Varšavskog univerziteta prije nekoliko godina istraživači Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora pronašli su još dva podna mozaika, a istraživanja su najavila da je riječ o kompleksnoj antičkoj urbanoj cjelini čiji su obrisi tek počeli da se naziru. Stručnjaci kotorskog Zavoda podržali su uključjenje USAID i IRD u projekat izgradnje

„rimske kuće” koja bi estetski zadovoljila kriterijume, a konstrukcija je trebala da bude izgrađena od stakla i metala. U projekat su se uključile i opština Kotor i lokalna turistička organizacija, a cijena izgradnje „reminiscencije rimske kuće” sa početnih 60.000 skočila je na 300.000 evra. Iza projekta je zbog novca stao i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture ali su se od projekta, kada su videli o čemu se radi, pismeno ogradili svi arheolozi koji su učestvovali u istraživanju lokaliteta.

Ispod složene nadstrešnice, sličnije nekom sportskom objektu nego arheološkom lokalitetu, koji krije rijetki prikaz rimskog boga sna Hipnosa iz trećeg vijeka nove ere, kotorska turistička organizacija otvorila je info punkt u kome posjetiocima nude propagandni materijal i suvenire. Arheolozi se slažu u ocjeni da je tako izvitoperena početna ideja zaštite neprocenjivo vrijednih mozaika i drugih arheoloških nalaza jednog od najbogatijih antičkih lokaliteta u Crnoj Gori.

Risanski rimski mozaici spadaju u najređe kulturne spomenike svoje vrste u Evropi. Kako kažu stručnjaci, po kvalitetu, tehničkom i umjetničkom, oni nimalo ne zaostaju za čuvenim mozaicima iz vile rimskog imperatora Hadrijana. Risanski mozaici podjeljeni su na pet odjeljenja u vili koja je vjerovatno pripadala nekoj rimskoj porodici u Risnu. Četiri odjeljenja vile urađena su ornamentalno, a jedno figurativno. Figuralni mozaik, koji je vjerovatno bio pod spavaće sobe, rađen je u najfinijem raznobojnom mozaiku, a u sredini je prikaz Hipnosa, boga sna. Poznato je da je figura ovog paganskog boga jedina koja je otkrivena u bivšoj Jugoslaviji, a vjerovatno jedina i u svijetu.

ARHEOLOŠKO NALAZIŠTE MIRIŠTE U PETROVCU PROBLEM NEODGOVORNOG ODNOSA PREMA KULTURNO ISTORIJSKOM NASLEĐU

Na lokaciji Mirište u Petrovcu iskopani su ostaci vile iz antičkog doba, i u nji-
ma rimski mozaik, podaci su dobijeni od direktorice Centra za arheološka
istraživanja Crne Gore Lenke Saveljić-Bulatović.

Prema njenim riječima, pronađeno je obilje materijala koji datira iz četvrtog

veka, uključujući novac Konstantina Drugog, keramički i ulomci stakla, a na istom lokalitetu su još 1902. godine iskopani ostaci mozaika.

Lokalitet Mirište, na zemljištu čiji je vlasnik porodica Gregović iz Petrovca, trebalo je da bude iskorišćen u turističke svrhe, ali tokom nedavnih sondažnih istraživanja arheolozi su naišli na 'vilu rustiku' u kojoj je pronađen rimski mozaik.

"Vila rustika" je naziv za rimsku vilu iz ruralnih područja. Na vlasnikovom zemljištu su preko cijele godine živjele sluge, koje su održavale kuću i imanje, dok je vlasnik tu boravio tek sezonski.

Istraživanja je finansiralo Ministarstvo kulture Crne Gore, a predsjednik opštine Budva Rajko Kuljača je obećao da će opština obezbijediti sredstva da se istraživanje nastavi i dovede do kraja, kako bi se nastavila sistematska arheološka istraživanja i definisale granice prostora.

Kasnije će se, prema njenim riječima, u saradnji sa budvanskim Muzejom i Republičkim zavodom za zaštitu spomenika preduzeti konzervatorski radovi da bi se iskopine pravilno zaštitile.

Antički lokalitet Mirišta u Petrovcu četvrtu godinu ne prestaje da iznenađuje i fascinira. Još uvijek, iako je otkopano 1150 m² rimske vile, je ovo jedna ogromna arheološka enigma koja se neće možda nikada do kraja riješiti, jer se potvrdilo ono što se naslućivalo na početku - ogroman antički kompleks nalazi se ispod novosagrađenih privatnih kuća, i arheolozi su samo uspjeli da "uhvate" njegov južni dio u kome se nalaze kade za kupanje, njih osam, velika sala za gozbu (triklinij), kao i niz pomoćnih prostorija raznih namjena. Terensku ekipu koju je sačinjavao tim arheologa (Ivana Medenica, Dejan Gazivoda), konzervatora (Tanja Mijović i Sanja Šoljaga), studenata arheologije (Nikola Borovinić, Dejan Drašković i Miloš Živanović - koji su radili u zimskom periodu), pod rukovodstvom Mladena Zagarčanina, dok je, kao i ranije, menadžer projekta bila direktor Centra Lenka Bulatović.

Radilo se puna tri mjeseca, ali ako se uzmu u obzir istraživanja koja su prekidana usljed nepovoljnih vremenskih prilika, iskopavanja u Petrovcu i ove godine nisu prekidana.

Na početku istraživanja, mislilo smo da je peh to što se veliki recentni zid, napravljen 70-ih godina, obrušio i pokrio veliki dio lokaliteta. Arheolozi su pomalo bili očajni, jer su mislili da je njihov trogodišnji trud bio uzaludan.

Međutim, nakon mukotrpnih sklanjanja velike količine šuta i blokova betona, ukazao se jedan novi prostor, nova cjelina koja je otkrila još tri kade sa mozaicima, nove zidove, podove i ogromnu količinu raznog antičkog materijala, uglavnom keramičkog posuđa, stakla i metala.

Taj prostor na krajnjoj sjevernoj strani otkriven je u imanju drugog vlasnika, pa su pretpostavke arheologa bile da će se nakon istraživanja ustupiti novom vlasniku, i da će sve ono što je otkopano otići u nepovrat, po sili novih "zakona jačeg", koji poznaju samo zakon bagera i moćnih betonjerki. Ipak, zahvaljujući spletu okolnosti, možemo da se nadamo da ono što je otkopano neće biti srušeno i poravnato sa zemljom.

Prvo su otkriveni najvišiji plato na kome se nalazio bazen za kupanje, pavimentanisan mozaikom. Zatim još dvije kade za kupanje koje imaju mozaike kao osnovu - zidove visoke preko dva metra, koji pokazuju da ipak nije sve srušeno u prošlim vremenima. Zidovi su veoma dobro rađeni, i sa takvim klesarskim umjećem bio bi neoprostivi civilizacijski grijeh srušiti ove dokaze genijalnosti antičke civilizacije i graditeljskog znanja, a sve zarad apartmana i privatnih objekata. Hoće li se to desiti - vidjećemo.

Tužna je činjenica kada čujemo što govore oni koji odlučuju ("Uradićemo vam to... učinićemo da vam ne poruše to što ste otkopali"), kao da je to naše nasljeđe, a ne nasljeđe svih stanovnika Crne Gore. Kao da su arheolozi ti koji se kao djeca u pijesku igraju arheologije, od koje se u svijetu od turizma uzimaju milijadre eura. Ako pravite uslugu, napravite je prevashodno budućim generacijama, jer one će se ponositi time.

Ovaj objekat je započet sa gradnjom u 3. vijeku, od kada datira njegova prva faza, a prepravljen je sredinom 4. vijeka, kada je izgorio u požaru koji je uništio veliki dio kompleksa. Šta se zapravo desilo, to nikada nećemo saznati, jer u tom periodu nije bilo nekih većih ratnih pometnji. Prva koja je zadesila ove prostore bila je vezana za prolaz Gota 410. godine, ali to je ipak daleko

od dobro datovanih arheoloških cjeline koje smo otkrili na ovom lokalitetu, a koje su povezane sa pretposljednjom i posljednjom fazom u vrijeme Konstantina Velikog (313-337).

Nakon požara zgrada se obnavlja, međutim, to više nije onaj objekat "hedonističkog" karaktera, već se radi jedna nova cjelina za proizvodnju maslinovog ulja, tj. objekat je prepravljen u uljaru.

Prije dvije godine smo znali da je mjesto doživjelo transformaciju, i da je od „ville marittime“, postao latifundijski posjed - villa rustika - sa radionicom za proizvodnju ulja. Međutim, pronađeno je još dokaza, a najbolji dokazi su nove kade za pretakanje ulja i pronalazak velikog točka za mljevenje maslina koji ima 1,40 m u prečniku. Točak je zapravo započetak da se kleše na ovom mjestu, i negdje pred kraj majstor, klesar, ostavio ga je nedovršenog, tako da je samo ostavljen u unutrašnjosti objekta kao dio podzida.

Studenti Dejan Drašković i Miloš Živanović, kao i konzervator Sanja Šoljaga, pronašli su još jedan objekat. To je velika zgrada, pavimentisana malternim podom. Ova zgrada je bila ekonomskog karaktera i napravljena je u vrijeme kada je vila prerađena u uljaru. U njoj su se čuvale zalihe ulja, u amforama i drugim recipijentima koje su zatim odvožene po cijelom Mediteranu i u unutrašnjosti kontinenta.

Posljedna faza ima veoma loše urađene prepravke i preziđivanja, i povezana je najvjerovatnije sa periodom VI vijeka. Ova faza se datuje vizantijskim amforama sa češljastim ornamentima karakterističnim za ovaj period.

Veliki broj nalaza svjedoči o importu roba iz cijelog Mediterana. Nalazište obiluje staklom iz Egipta, Sirije, amfora iz Sjeverne Afrike, naročito iz Tunisa, Turske, sa obala Italika i Crnog mora. Imamo natpise u kojima se pominje CASIO koji podiže ocu spomenik za pokoj duše. Imamo Mediteran u malom, i sigurno je da će ovaj projekat koji je započeo Centar

za arheološka istraživanja, u saradnji sa JP Kulturni centar Bar (Zavičajni muzej), biti jedan od najprioritetnijih arheoloških lokaliteta u regionu.

To je pokazala posjeta i gospodina Macure, direktora UNESCO-a koji je kazao da “ nije mogao da vjeruje da mala Crna Gora umije da se izbori sa kompleksnim arheološkim problemima bez pomoći ljudi sa strane”. Istraživanja ovog tipa su simbolička uvertira da se vidi koliko je različitih kulturnih uticaja stopljeno u jednu cjelinu, koja je zbog svoje raznovrsnosti samo bogatija i ljepša.

MOZAIK STAR 2000 GODINA NESTAO SA IMANJA GREGOVIĆA PRIJE POLA STOLJEĆA

Prvo pominjanje Lastve je, po dosadašnjim saznanjima, u “Ljetopisu popa Dukljanina”, a očigledno je da je i u Petrovcu bilo neko antičko naselje. Kolika je nebriga i neodgovornost govori činjenica da od 1902, kada je Marko Nikov Gregović pronašao mozaik i sačuvao ga, do danas, znači 110 godina, država nije uspjela da isplati zemljište ili ustupi adekvatnu zamjenu Grego-

ićima zato što im je zbog arheološkog nalaza odnosno spomenika kulture, blokirala pravo raspolaganja imovinom.

Svaki trag o mozaiku, prema riječima svjedoka njegovog otkrića i kulturnih radnika, gubi se prije pola vijeka.

Rijedak motiv tri ribe sa jednom glavom

Neprocjenljivo vrijedan rimski mozaik „Tri ribe sa jednom glavom“, star gotovo dvije hiljade godine, koji je pronađen početkom prošlog vijeka na imanju porodice Gregović u Petrovcu, netragom je nestao.

Svaki trag o mozaiku, prema riječima svjedoka njegovog otkrića i kulturnih radnika, gubi se prije pola vijeka, od kada više niko ne zna kako je rimski mo-

“Dedinac i još nekoliko nadrealista - Aleksandar Vučo, Marko Ristić, Koča Popović, bili su u posjeti Petrovcu, koji je tada bio komunistička opština u tadašnjoj Kraljevini SHS. Dedinac je tada i prvi put vidio mozaik, zbog čega me je gotovo trideset godina kasnije poveo da ga i ja vidim. Nakon moga prvog susreta sa mozaikom prošlo je gotovo deceniju, kada sam opet, čini mi se 1967. ponovo otišao u Petrovac i vidio mozaik”.

“Bio je izvađen i kao izliven u betonu, spreman, kako su mi tada kazali, za konzervaciju. Bio je naslonjen na jedna zidić. Prošlo je par godina, ponovo sam došao u Petrovac, Marko nije bio živ, ali ni mozaika nije bilo. Pitao sam tadašnju opštinsku vlast u Budvi gdje je taj mozaik, ali mi niko nije znao reći”. “Od tada pa do danas, u više navrata sam mnoge pitao za mozaik, ali niko nije ništa znao. Sjetio sam se Slobodana-Boba Mitrovića, bivšeg direktora Zavoda za zaštitu spomenika i nazvao sam ga prije desetak dana da ga pitam šta je sa mozaikom, a on mi je kazao da je nestao” naveo je Asanović.

Gregović pronašao arheološko blago

Slobodan Mitrović je za “Vijesti” naglasio da mozaik “Tri ribe” više ne postoji, odnosno da “postoji negdje u nečijoj kolekciji nama nepoznatoj, jer je najvjerovatnije ukraden krajem šezdesetih godina”.

“Ja sam o ovom danas nepoznatom mozaiku čuo autentično, dosta davno, od sina Marka Nikovog Gregovića, koji je pronašao mozaik 1902. na svom imanju. U naučnoj literaturi postoje samo dva teksta iz 1955. i 1963. koji relevantno i na sreću sa fotografijama dokazuju ovaj neobičan antički nalaz”.

“Marko Gregović je na svom imanju 1902. pronašao mozaik sa centralnim motivom tri ribe sa jednom glavom. Bio je površine oko devet kvadrata, a prizori su bili iz svijeta mora - sipe, delfini, hobotnice. Ovaj podatak je posebno značajan za nauku jer su delfini i svijet mora na mozaiku u Budvi kod hotela “Avala”

otkopani tek 1980”.

“Kao kulturni i savjestan građanin i domaćin, Marko je sam postavio stubiće koji se vide na fotografiji okolo mozaika, očigledno formirao odrinu kao neku vrstu zaštite i brinuo o njemu. Ukazivao je i tada na okolne međe od kamena koji je uziman na licu mjesta razgrađivanjem zidova, očigledno neke bogate vile čim su podovi bili rađeni u mozaiku” kazao je za bivši direktor Zavoda za zaštitu spomenika.

On je dodao da je Marko tu pronašao i jedan očuvan grob sa posudom od zelenog stakla i rimskim novčićima što ukazuje na moguću nekropolu.

“U to nas ubjeđuje i jedna nadgrobna ploča koju je arheolog don Frane Bulić odnio u Split 1914. U nama pristupačnoj literaturi, možda postoje neka dokumenta u Beču ili Splitu, Ivanka Nikolajević-Stojković u svom radu iz 1955. daje tumačenje ovog mozaika i otklanja uobičajene pretpostavke o ove tri ribe kao hrišćanskim simbolima (riba je jedno vrijeme bila znak prepoznavanja hrišćana), a tumači ovaj motiv kao slijed iz paganskih kultura, kao igru i kreativnost umjetnika koji je osmislio ovakvu kompoziciju”.

“Ona datuje ovaj mozaik u 3. vijek nove ere i ukazuje na iste motive na ostrvu Ugljan kod Zadra i u Francuskoj. Navodno je tu bila, po priči, i jedna fontana sa golubovima koju je Austrougarska odnijela. Kasnije je otkriven još jedan mozaik od oko 37 kvadrata, koji danas

možemo da vidimo konzerviran i zaštićen, ali nepristupačan turistima i publici” istako je Mitrović.

Nakon 110 godina nisu dobili odštetu

Mitrović je ocijenio da je velika šteta i da je za osudu što lokalitet Mirište nije nikome inspiracija za naučno istraživanje i saznanje o Lastvi i Kastel lastvi, današnjem Petrovcu.

“Prvo pominjanje Lastve je, po dosadašnjim saznanjima, u “Ljetopisu popa Dukljanina”, a očigledno je da je i u Petrovcu bilo neko antičko naselje. Kolika je nebriga i neodgovornost govori činjenica da od 1902, kada je Marko Nikov Gregović pronašao mozaik i sačuvao ga, do danas, znači 110 godina, država nije uspjela da isplati zemljište ili ustupi adekvatnu zamjenu Gregovićima zato što im je zbog arheološkog nalaza odnosno spomenika kulture, blokirala pravo raspolaganja imovinom”.

“Republički zavod sa Cetinja 1961-1962. vršio je konzervaciju ovog današnjeg mozaika. Zahvaljujući tekstu Vojislava Jovanovića u godišnjaku Starine Crne Gore iz 1963. sačuvana su neka saznanja i fotografije, a svu je dokumentaciju kaže predao Zavodu, jer on je bio član ekipe koja je radila na konzervaciji” naglasio je Mitrović.

INSTITUCIONALNI HAOS U KULTURI

Zaista je čudno i neobjašnjivo koliko je izgleda za institucije kulture od Opštine do države irelevantan nestanak mozaika sa tri ribe.

Možda, u stvari, nije više ništa čudno ako znamo da se decenijama sa prostora Crne Gore odnose arheološki nalazi, fragmenti sa Zlatice, Martinića Gradine,

Ciborijum iz Ulcinja, staklo, keramika i zlato iz Budve, Duklje i pune vitrine Narodnog muzeja u Beogradu, Splitu i ko zna gdje do Britanskog muzeja u Londonu.

Možda se i moglo to tolerisati dok smo bili jedna država, pa se u naučne svrhe nosilo blago iz Crne Gore u velike laboratorije zbog naučnog istraživanja. No, i pored nekih opomena ljudi od struke, diobeni bilans jugoslovenskih republika je velika tajna, a mi nemamo ni aproksimativni spisak koje je blago danas van granica Crne Gore i šta je to sve što bi trebalo da se vrati.

Teško je sve ovo objasniti kada znamo da u Crnoj Gori imamo 60 istoričara umjetnosti, 30 arheologa, više od 120 konzervatora, 600 arhitekata, a samo dvoje za kulturnu baštinu, preko 1400 službenika u opštinskim i državnim ustanovama kulture, a nemamo valjan registar spomenika kulture javno objavljen. Imamo institucionalizovanu dezorganizovanost, odnosno institucionalizovani haos koji se opravdava novim brendom „sukob nadležnosti“.

PROGRAM ZAŠTITE I OČUVANJA KULTURNIH DOBARA ZA 2013. GODINU MINISTARSTVA KULTURE VLADE CRNE GORE

Konzervatorska i arheološka istraživanja

Programom zaštite i očuvanja za 2013. godinu, obuhvaćeno je četiri projekta, od kojih je jedan višegodišnji.

1. Naziv projekta: „Putevi kontinuiteta“

A. Istraživanje praistorijskih lokaliteta

B. Istraživanje antičkih lokaliteta

C. Istraživanje ranosrednjevjekovnih i srednjevjekovnih utvrđenja od VI – XV vijeka

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Narodni muzej Crne Gore

Subjekti saradnje: Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore i Uprava za zaštitu kulturnih dobara

Rok: Petogodišnji projekat: 2012 - 2016

Potrebna sredstva: 522.630,00 €

Potrebna sredstva u 2013. godini: 160.000,00 €

Obrazloženje: Nastavak višegodišnjeg projekta, započet Programom zaštite i očuvanja kulturnih dobara za 2012. godinu. Cilj projekta je da se petogodišnjim istraživanjima prikupi dovoljno informacija koje bi bile osnov za definisanje kontinuiranog života i naseljavanja na teritoriji centralne Crne Gore od najstarije praistorije do danas. Ciljanim istraživanjem poznatih, vrlo značajnih arheoloških nalazišta dobiće se određen broj podataka iz različiti-

tih vremenskih perioda, čime će se dati veliki doprinos daljim naučnim, arheološkim i konzervatorskim istraživanjima, kao i zaštiti kulturnih dobara Crne Gore.

Publikovanjem, prezentovanjem i dostupnošću građe, stručnoj i široj javnosti biće, u velikoj mjeri, razriješene određene nepoznanice iz kulturno-istorijske prošlosti Crne Gore.

Projekat „Putevi kontinuiteta“ ima za cilj animaciju i angažovanje većeg broja stručnjaka iz oblasti arheologije i konzervacije, a na osnovu publikovanih rezultata i stručnjaka iz drugih oblasti (istorija, istorija umjetnosti, etnologija, fizička antropologija ...). Jedan od glavnih ciljeva je prikupljanje artefakata za obogaćivanje muzejskog fonda za kvalitetnu stalnu muzejsku postavku Arheološkog muzeja Crne Gore.

Projekat je znacajan iz vise razloga :

- Obuhvata u jednom turnusu istraživanje centralnog dijela Crne Gore u kojem je najveća koncentracija neistraženih lokaliteta.
- Revalorizacija i revitalizacija jednog broja kulturnih dobara od nacionalnog značaja.
- Dobijanje velikog broja podataka iz kulturne prošlosti Crne Gore.
- Izrada stručnih publikacija.

6

Istraživanja u okviru projekta "Putevi kontinuiteta" u 2013. godini podrazumijevaju oko 220 radnih dana na terenu:

A. ISTRAŽIVANJE PRAISTORIJSKIH LOKALITETA

Crvena Stijena - Druga sezona istraživanja u okviru ovog projekta
Predviđeno 30 dana

Iskopavanja na Crvenoj Stijeni su vršena pod rukovodstvom Alojza Benca i Đura Baslera, od 1955. do 1964. godine. Ovaj rad je pominjan u brojnim člancima i veoma značajnoj monografiji (Basler 1975. god.), zahvaljujući kojima je Crvena Stijena postala poznata u arheološkom svijetu. Tokom 40 godina, od tog značajnog istraživanja, desila su se mnoga dostignuća u geologiji, arheologiji, paleozoologiji i paleobotanici, koja su otvorila put ka velikim

novim mogućnostima otkrivanja novih informacija sa arheoloških nalazišta. Ove nove mogućnosti, kada se primijene na iskopavanje toliko kompletnog i dugog kontinuiteta kakav posjeduje Crvena Stijena, bez sumnje će pomoći razumijevanju mnogih otvorenih problema iz arheoloških perioda paleolita, ranoholocena i početaka neolita. Nova revizionna istraživanja su započeta 2004 godine. u saradnji sa Univerzitetom iz Mičigena. Rezultati novih istraživanja su publikovana u poznatom časopisu Eurasian Prehistory 2009 godine.

Za pretpostaviti je da će istreživanja Crvene Stijene trajati više decenija. Istraživanje 2 (dva) praistorijska tumula na području Danilovgrada
Predviđeno 30 dana

Na prostoru opštine Danilovgrad registrovan je veliki broj tumula, a naročito na prostoru Frutak i Skadarski basen. S obzirom na stepen istraženosti ove vrste najbrojnijih i ujedno najugroženijih spomenika sahranjivanja u praistoriji od eneolita do dolaska Rimljana, očekuje se da će istraživanja u 2013. godini dati za rezultat veći broj pokretnih arheoloških nalaza.

B. ISTRAŽIVANJE ANTIČKIH LOKALITETA

Antička sjeverna nekropola na Duklji od I– IV - Druga sezona istraživanja u okviru ovog projekta
Predviđeno 30 dana

Istraživanja su pokazala da se radi o sjevernoj nekropoli antičkog grada. Pošto ovaj prostor nije dovoljno istražen neophodno je sprovesti istraživanja na što je moguće širem prostoru. Dobijeni rezultati će svakako dati novu dimenziju prošlosti Duklje i služiću u svrhu kompariranja podataka sa nekropolom iz Riječana, a naročito sa rezultatima jugoistočne i sjeverozapadne nekropole Duklje.

C. ISTRAŽIVANJE RANOSREDNJEVIJEKOVNIH I SREDNJEVIJEKOVNIH UTVRĐENJA OD VI - XV VIJEKA

Srednjevjekovni grad Svač - Druga sezona istraživanja u okviru ovog projekta i početak sveobuhvatnih konzervatorskih radova.
Predviđeno 90 dana

Svač, kao jedan od najpoznatijih srednjevjekovnih gradova u Crnoj Gori, pri-

je istraživanja vršenih u 2012. godini, samo je jednom istraživani, i to 1985 godine, kada su sprovedena sondažna iskopavanja i fokusirala su se na nekoliko tačaka u gradu. U 2013. godini planiran je nastavak sistematskih istraživanja iz 2012. godine i početak konzervatorskih radova na otkrivenim arhitektonskim ostacima većeg broja objekata u okviru lokaliteta.

Đuteza

Previđeno 40 dana

Brdo Đuteza sa fortifikacionim sklopom iz 4 -2. vijeka prije nove ere i ranovizantiskom fazom sa potkovičastim kulama, od kojih je jedna, flankirana uz jugoistočni zid prilično velikih dimenzija, veoma je važan aspekt u razumjevanju defanzivnog sklopa Dukljanske episkopije do provale avarskih populacija na početku 7. vijeka. Takođe, treba pretpostaviti da je ovdje jedno od utvrđenih mjesta u periodu od 9-11. vijeka. Grad ima svoju ilirsku fazu, na kojoj je sagrađen, i koja će arheološkim istraživanjima takođe dati odgovore na mnoga pitanja o vremenu pred totalni krah ilirske države nakon potpisivanja kapitulacije u Skadru 168. pne. Potrebno je postaviti nekoliko sondi uz potkovičaste kule; istražiti unutrašnjost velike kule i sagledati njen odnos (sa spoljnim ulazom) prema cijelom sklopu, tj. Razdvojiti graditeljske faze. Postavljanjem sonde u unutrašnjosti svakako bi se došlo do otkrivanja cijelog crkvenog objekta i drugih pomoćnih objekata. Takođe, potrebno je napraviti detaljno snimanje fortifikacije, arheologiju arhitekture.

2. Naziv aktivnosti: Arheološka istraživanja u Risnu

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Centar za konzervaciju i arheologiju

Subjekt saradnje: Univerzitet u Varšavi

Potrebna sredstva: 7,500,00 €

Obrazloženje: Nastavak realizacije započetih istraživanja u Risnu i akvatorijumu Risanskog zaliva.

3. Naziv aktivnosti: Rekognosciranje crnogorskih podmorja

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Centar za konzervaciju i arheologiju

Subjekt saradnje: RPM Nautical Foundation i Regionalni centar za obuku

ronilaca, podvodno razminiranje, pružanje pomoći, spašavanje i kontrola na moru

Potrebna sredstva: 5,000,00 €

Obrazloženje: Projekat predstavlja nastavak saradnje između bivšeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kotoru, RPM Nautical Foundation i Regionalnog centra za obuku ronilaca, podvodna razminiranja, pružanje pomoći, spašavanje i kontrolu na moru .

4. Naziv aktivnosti: Bibliografsko istraživanje

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: JU Gradska biblioteka i čitaonica Herceg Novi

Potrebna sredstva: 3.000,00 €

Obrazloženje: Bibliografsko istraživanje za potrebe Zavičajne biblioteke Zbirke Boke kotorske fondova Nacionalne biblioteke Crne Gore "Đurđe Crnojević" i Narodne biblioteke Srbije.

VALORIZACIJA I REVALORIZACIJA U OKVIRU PLANA AKTIVNOSTI PROGRAMA ZAŠTITE I OČUVANJA KULTURNIH DOBARA ZA 2013. GODINU MINISTARSTVA KULTURE VLADE CRNE GORE

Programom zaštite i očuvanja za 2013. godinu, za potrebe izrade elaborata o utvrđivanju kulturne vrijednosti, koncipirana su četiri kompleksna projekta, kroz koje će se izvršiti revalorizacija nepokretnih kulturnih dobara i valorizacija nepokretnih i nematerijalnih dobara na teritoriji cijele države i dva projekta namijenjena valorizaciji televizijskih fondova emisija o kulturnoj baštini nastalih u periodu od 1969. do 1989. godine.

Imajući u vidu da je Uprava za zaštitu kulturnih dobara, organ državne uprave koji obavlja stručne i sa njima povezane upravne poslove na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, među kojima su, u skladu sa Zakonom o zaštiti kulturnih dobara, mnogi poslovi oročeni kratkim vremenskim rokovima, a uvažavajući nedovoljan broj stručnog kadra za realizaciju istih, Programom zaštite i očuvanja za 2013. godinu planirano je angažovanja stručnog kadra i izvan Uprave za zaštitu kulturnih dobara.

1. Naziv aktivnosti: Revalorizacija kulturnih dobara - Izrada elaborata o revalorizaciji kulturne vrijednosti nepokretnih kulturnih dobara i spomen-obilježja koja imaju status kulturno dobro.

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Uprava za zaštitu kulturnih dobara

Subjekt saradnje: Lokalne samouprave i institucije iz oblasti kulturne baštine

Potrebna sredstva: 350.000,00 €

Obrazloženje: Programom zaštite i očuvanja za 2013. godinu, posebna pažnja posvećena je poslovima koji se odnose na revalorizaciju kulturnih dobara i valorizaciju kulturne baštine Crne Gore. Naime, u skladu sa zakonskim rokom, obaveza Uprave za zaštitu kulturnih dobara je da do 21. avgusta 2013. godine, izvrši revalorizaciju kulturnih dobara na teritoriji Crne Gore. Projekat podrazumijeva nastavak započetkog postupka Revalorizacije, koji je u 2012. godini podrazumijevao revalorizaciju teritorije Opštine Podgorica. Izrada Elaborata o revalorizaciji nepokretnih kulturnih dobara, podrazumijeva kompleksan istraživački rad, angažovanje velikog broja stručnog kadra, različitih profila kao i obrazovanje stručnih timova, u skladu sa Zakonom.

2. Naziv aktivnosti: Zaštita arhitekture XX vijeka

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Uprava za zaštitu kulturnih dobara

Subjekt saradnje: Arhitekonski fakultet

Potrebna sredstva: 10.000,00 €

Obrazloženje: Projekat podrazumijeva nastavak započetkog postupka u 2012. godini. Na teritoriji Crne Gore nalaze se značajana arhitektonska ostvarenja, nastala u XX vijeku, a koja do sada nijesu valorizovana i zakonom zaštićena. Cijeneći njihov značaj, neophodno je sprovesti postupak utvrđivanja kulturne vrijednosti, koji podrazumijeva kompleksan istraživački rad, angažovanje velikog broja stručnog kadra i obrazovanje stručnih timova, u skladu sa Zakonom.

3. Naziv aktivnosti: Izrada elaborata o utvrđivanju kulturne vrijednosti nematerijalnih dobara

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Uprava za zaštitu kulturnih dobara

Subjekt saradnje: Lokalne samouprave i institucije iz oblasti kulturne baštine

Potrebna sredstva: 15.000,00 €

Obrazloženje: Projekat podrazumijeva nastavak započetkog postupka u 2012. godini, tokom kojeg je izvršeno rekognosciranje nematerijalne kulturne baštine na teritoriji cijele države. Ovim projektom je u skladu sa Zakonom o zaštiti kulturnih dobara, planirana izrada elaborata o utvrđivanju kulturne vrijednosti evidentiranih nematerijalnih dobara na teritoriji cijele države.

4. Naziv aktivnosti: Revalorizacija, evidentiranje i valorizacija pokretnih kulturnih dobara

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Uprava za zaštitu kulturnih dobara

Subjekt saradnje: Lokalne samouprave i institucije iz oblasti kulturne baštine

Potrebna sredstva: 25.000,00 €

Obrazloženje: Projekat podrazumijeva sprovođenje postupka revalorizacije pokretnih kulturnih dobara, kao i evidentiranje i valorizaciju drugih pokretnih dobara za koja se pretpostavlja da posjeduju kulturnu vrijednost. Revalorizacija, evidentiranje i valorizacija pokretnih kulturnih dobara

5. Naziv aktivnosti: Zaštita i revitalizacija filmskog fonda o kulturnoj baštini

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Radio televizija Crne Gore

Subjekt saradnje: Nije prepoznat

Potrebna sredstva: 5,000,00 €

Obrazloženje: Presnimavanje na savremene video formate filmskog fonda iz produkcije Televizije Titograd (Televizije Crne Gore) i medijska prezentacija vrijedne nematerijalne kulturne baštine. Zbog ugroženosti najstarijeg i najvrijednijeg fonda emisija zabilježenih na filmskoj traci 16 mm i nemogućnosti da se u RTCG pregleda, restaurira i presnimi na digitalne formate oko 600

sati dokumentarnog programa, koji podrazumijeva obradu, revitalizaciju i izradu kopija filmskih zapisa na nove formate, uz trajno čuvanje originalnih traka u Crnogorskoj kinoteci.

6. Naziv aktivnosti: Zaštita i revitalizacija dokumentarnih emisija o kulturnoj baštini

Nosilac posla: Ministarstvo kulture

Realizator: Radio televizija Crne Gore

Subjekt saradnje: Nije prepoznat

Potrebna sredstva: 5,600,00 €

Obrazloženje: Zbog ugroženosti najstarijeg i najvrijednijeg fonda, presnimanje na savremene video formate sa kvadropleksa iz produkcije Televizije Titograd (Televizije Crne Gore) i medijska prezentacija vrijedne nematerijalne kulturne baštine, koji podrazumijeva obradu, revitalizaciju i izradu kopija na nove formate, uz trajno čuvanje originalnih traka u Crnogorskoj kinoteci.

NAJLJEPŠI STARI GRADOVI CRNE GORE – KAO SVJEDOCI VJEKOVA I CIVILIZACIJA –KULTURNA BAŠTINA CRNE GORE

Teuta (Tefta) bila je ilirska kraljica koja je vladala od 231. P. N. E. Do 228. P. N. E..

Nakon smrti svog muža Agrona koji je osnovao Ilirsko kraljevstvo Teuta je vladala kraljevstvom umjesto svog maloljetnog posinka Pinnesa.

U Oglavku i Koščaku (odmah kraj mjesta Sućuraj), prema još uvijek živoj narodnoj predaji, nalazili su se dvori ilirske kraljice Teute, koja je ovdje živjela. Ona je započela zidati grad na mjestu gdje se sada nalazi Sućuraj, ali ga nije uspjela dovršiti, jer je izgubila rat protiv Rimljana.

Za vreme vladavine njeni gusari držali su pod nadzorom promet jadranskim i jonskim morem i vršili teror nad svim brodovima. Rimski se saveznici žale na gusarenje u istočnojadranskim vodama pa Rimljani šalju poslanstvo Teuti – braću Gaja i Lucija Korunkanija u pratnji isejskoga Grka Kleemporosa. Teuta daje obećanje da njena flota neće napadati rimske brodove, ali da ne može nadzirati ponašanje i gusarenje svojih podanika jer je to njihova privatna stvar. Poslanici su negodovali, a jedan je od njih ubijen na povratku

negde u isejskim vodama. Rimljani nisu odmah reagovali ali vojnom intervencijom. Teuta u međuvremenu napada Dirahij (Drač), ali bez uspjeha te kreće na Korkyru (Krf) koji osvaja i na kojoj ostavlja podanika Dimitrija Farskoga. Nakon toga Teutina vojska kreće ponovno na dirahij, a prema Korkyri se upućuje rimska flota pod vodstvom Gneja Fulvija Centumala.

Bilo je to 229. P. N. E., rimska je vojska brojila 20.000 vojnika, 2000 konjanika i 200 ratnih brodova koji su krenuli protiv Teute i to je bio početak prvog rimsko-ilirskoga rata. Nakon izdaje zapovjednika ilirske mornarice Dimitrija (Demetriusa) Teuta je bila prisiljena na predaju. Morala je odstupiti s prestola u korist maloljetnog Pinnesa i prihvatiti uslove o miru koji su bili vrlo pogubni za ilirsku kraljevinu, a uključivali su zabranu kretanja ilirskim brodovima južnije od Lissosa (Lješa).

Najviše podataka o Teuti beleži grčki istoricar Polibije. Njegovim se tekstom pislužio Dimitrije Demeter za dramu Teuta.

Najstariji tragovi života ljudi u Boki kotorskoj pronađeni su u njezinu sjevernom dijelu. Na području zaleđa između Risna i Perasta utvrđeno je nekoliko praistorijskih nalazišta iz razdoblja neolitika (mlađe kameno doba). Najbolje je arheološki istraženo nalazište jama Spila iznad Perasta, gde je otkriveno mnogo neolitičkoga keramičkog posuđa. Iz istog je doba i crtež jelena, koji se nalazi na stijeni u selu Lipci nadomak Risnu. Osim tih dvaju nalazišta ostala utvrđena nalazišta na tom području nisu istražena i predstavljena javnosti.

Risan je jedno od najstarijih naselja u zalivu koje su ljudi nastanjivali zbog najbolje povezanosti s unutrašnjošću. Ilirsko pleme Risoniti prodrlo je u tom dijelu obale na more i tu ustrojilo naselje, koje je po njima dobilo ime. Središte ilirskog naselja bila je gradina koja se nalazi iznad današnjeg Risna. Naselje se prvi put spominje sredinom 3. St. Pr.n.e. u doba države ilirskoga plemenskog saveza pod vodstvom plemena Ardijejaca. Nakon smrti kralja Agrona, tvorca tog plemenskog saveza, vodstvo saveza preuzela je njegova žena, kraljica Teuta. Za Teute ilirsko naselje Risan doživljava vrhunac kao glavno gospodarsko i prometno središte ilirske države. Iz Risna je vodio najpogodniji put u zaleđe, a samo naselje postalo je čvorište puteva. Teuta je vrlo često boravila u Risnu i tu primala predstavnike Grka i Rimljana. Ilirsko pleme Risoniti kovalo je u naselju vlastiti novac, koji je otkrio slavni engleski arheolog Arthur Evans.

Kraljica Teuta nastojala je osigurati taj dio zaliva pa je prema legendi samo

nekoliko kilometara istočno od Risna naselila deo plemena Pirusta iz severne Albanije, po kojima sadašnje naselje Perast nosi ime. Zadatak tih Pirusta bio je držati kulu na današnjem otoku Sv. Juraj, nasuprot tesnacu Verige, najužem delu zaliva, te tako braniti ulaz u zaliv.

Risan je bio polazna tačka mnogih gusarskih pohoda Ilira kojima su oni ugrožavali grčko-rimske trgovačke puteve na Jadranu. Godine 229-228. Pr.n.e. izbio je prvi ilirski rat, u kojem su Rimljani odlučili zaustaviti širenje moći Teutine ilirske države. Nakon pretrpljenog poraza od Rimljana, prema legendi, kraljica Teuta sklonila se u Risan i našla smrt u moru pred naseljem. Na mjestu uz samu obalu gdje se kraljica navodno bacila u more nalazi se danas hotel koji nosi njezino ime i najepše uređena plaža u unutrašnjem delu bokokotorskog zaliva.

Nakon kratkotrajne stagnacije Risan ponovno doživljava oporavak početkom hrišćanske ere kao rimsko naselje. Naselje je pod rimskom vlašću steklo položaj municipija, a u izvorima se spominje kao Rhizon ili Resnium, a Rimljani su zbog važnosti grada cijeli zaliv nazivali Sinus Rhizonikus (Risanski zaljev). Kroz 1. i 2. St. Naselje doživljava vrhunac kao lučko-trgovačko središte za vezu s romaniziranim Ilirima. Zbog plodne zemlje i povoljne klime Rimljani su u okolici Risna počeli organizovati poljodjelsku proizvodnju u okviru svojih gospodarstava (vila rustica). Preko Risna proizvedeni proizvodi na tim gospodarstvima otpremali su se u druge delove Rimskog Carstva. Posebno su bile cjenjene smokve, maslinovo ulje i vino iz zaliva.

O bogatstvu antičkog Risna svjedoče arheološki nalazi rimskih vila na polju Carine severno od središta današnjeg Risna. Posebna su vrednost mozaici pronađeni u ruševinama vila. Najveći je deo mozaika višebojan i ornamentiziran, a samo je na jednom mozaiku prikazan lik. Reč je o mozaiku koji u središtu prikazuje boga sna Hipnosa, sina božice noći Nikte, kako blaženo počiva na postelji. Mozaik potiče iz 3. St. i prema istoricarima umjetnosti jedini je do sada pronađeni prikaz boga Hipnosa u rimskoj umjetnosti.

Risan – Teutin grad

Velika rimska cesta koja je vezivala Dubrovnik sa Dračom išla je uz more preko Konavala i Sutorine, kotlinom Morinja, pa obalom za Risan, odakle je jedan krak produžavao za Kotor i Drač. Vrijeme je odavno izbrisalo njene tragove, i sada se na mjestu kuda su nekada prolazile rimske kočije pruža

vijugava linija jadranske magistrale, što u širokom luku povezuje gradove Boke Kotorske.

Uz magistralu, koliko oko doseže, protežu se zelene oaze oleandra sa bojama crvenim i roze cvjetovima.

To je, kažu, cvijeće kraljice Teute.

To je ona ilirska gospa, koja je ovim krajevima vladala nakon smrti svoga muža Argona (od 230. Godine p.n.e) sve do propasti svog kraljevstva, kada je njena flota pod komandom Dimitrija Hvaranina pretrpjela težak poraz od rimskog ratnog brodovlja.

Teutinog cvijeća naročito mnogo ima u kamenitom brdu Priboj, gdje raste u manjim vrtačama, dajući čitavom kraju, naročito za ljetnjih mjeseci, veoma impresivan izgled.

Ovdašnji mještani vjeruju da su oleander u ovaj kraj donijeli Teutini ratnici, a možda i Grci ili Rimljani, kako bi njegovim otrovnim sokom premazivali svoje ratničke strijele. U narodu znaju da se lišće ove biljke ne smije pri nositi ustima niti mirisati. Pod njim ne raste trava, a pas koji bi bio vezan za drvo ove biljke brzo bi uginuo. Zato oleander ovdje ima i svoje drugo ime. Zlojesina! Raste posvud slobodno, rijetko ga ko uzgaja, pa ipak njime je zasađeno nekoliko aleja na obali.

Teutin grad oleandara, po narodnom vjerovanju, potonuo je usljed jakog zemljotresa, još u antička vremena, u more, i tako se za vječita vremena pridružio svojoj legendarnoj kraljici koja je 228. Godine (prije naše ere) izvršila samoubistvo, sunovrativši se sa njegovih zidina, kada više nije mogla da se odupre rimskim legijama. Plinije Mlađi ga pominje kao Rhizinium, „utvrđeni grad rimskih građana, koji je mogao brojati oko 10.000 stanovnika“. Svakako da je za pomenuto vrijeme grad predstavljao dosta veliko, značajno i utvrđeno mjesto.

Da se doista današnji Risan razvio na temeljima nekadašnje ilirske prestonice, potvrdila su i istraživanja Džona Artura Evansa, koji je na Carinama, na dubini od nekoliko metara, 1878. Naišao na temelje starog grada. Francuski naučnik E. Kons svjedoči slično o gradskim zidinama, odavno potonulim u more, obraslim algama i drugim morskim rastinjem. Tako se ovaj grad proćuo i kao važno arheološko nalazište. Pogotovo su na glasu njegovi rimski mozaici, među kojima se naročito ističe onaj na kome je prikazan bog Hipnos u ležećem položaju. Po mnogim, ovi mozaici ni po čemu

ne zaostaju za najljepšim iz svoga vremena, recimo onima koji se i danas mogu vidjeti u porušenoj Pompeji.

Risanski mozaik nastao je u doba najvećeg cvata rimske kulture i umjetnosti, napisao je prof. Dušan Vuksan, čovjek kome je svojevremeno bilo povjereno iskopavanje ovog arheološkog nalazišta, jednog od najznačajnijih ne samo u Boki već i u vascijeloj Crnoj Gori.

Prohujali su Iliri, Kelti, Grci, Rimljani, Vizantijci, Goti... Antičkog Risna odavno više nema. Sada je to neki novi Risan, u koji moderni nomadi ljeti naiđu i sa čuđenjem zastanu pokraj njegovih okomitih strana, kakve se još samo mogu sresti u norveškim fjordovima. Uzberu po koju grančicu oleandera, zađenu je u kosu, i ne sluteći krenu stazom kojom je nekada, toliko vjekova prije njih, koračala okrutna i bajoslavna kraljica jednog davno, davno iščezlog naroda.

RISANSKI MOZAICI

Arheološka istraživanja i važniji arheološki ostaci

Pominjanje Risna u mnogim djelima antičkih pisaca , izazvalo je interesovanje stranih naučnika, arheologa i istoričara. Neki od njih su Viala de Sommier, Anri Kons, Hnrih Rihli, Artur Evans, koji su dolazili u Risan i obavljali arheološka istraživanja na kopnu i moru.

Oni su u XIX vj.upoznali svjetsku stručnu javnost sa Risnom kao važnim antičkim lokalitetom.

Prilikom ovih iskopavanja, a i kasnije, nađeno je mnogo arhitektonskih i dekorativnih fregmenata sa više rimskih objekata , nadgrobnih spomenika,

sargofaga i žrtvenika, statueta u bronzi, torzo jednog rimskog imperatora, mnogo ilirskog i rimskog novca.

Treba pomenuti slučajni nalaz iz septembra 1939.godine. Kopirajući kanalizaciju za risansku bolnicu, radnici su naišli na arhitektonske ostatke rimskog doba.

U toku okupacije 1942.godine, italijanski arheolog dr.Valenti vršio je iskopavanja na Carinama, koja su dosta dugo trajala i urodila plodom. Na carinama je pronašao: lakrimarije, statuete, novac, fragmente mermera, kipove, stubove. Svi nađeni materijal su premješteni u poslati u Italiju Gdje se to blago nalazi nije poznato, čak se i smatra da je Risan u to doba opljačkan.

Najznačajniji arheološki ostaci su Risanski (Rimski) mozaici, koji predstavljaju veliku vrijednost i izdvajaju se ako posebna cjelina u čitavom kompleksu rimskog provincijskog stvaranja na južnom jadranskom primorju i uopšte na tu sadašnje Crne Gore. Čitav otkriveni kompleks iznosi oko 790 m² i sastoji se od pravougaonog centralnog prostora oko koga se odvojenim hodnikom, nižu pravougaone prostorije. Sa istočne strane nalazi se pet prostorija povezanih prolazom iz jedne u drugu.

Od pet prostorija koje se nadovezuju jedna na drugu su bogato i veoma lijepo ukrašene podnim mozaicima. Takvom ukrašavanju podova, Rimljani su posvećivali veliku pažnju.

U prvoj prostoriji pod je, čitavom površinom prekriven sitnim mozaikom bijele, crne i sive boje. Sastoji se iz centralnog i osam pobočnih polja, odnosno figura i slika.

U drugoj prostoriji, nešto manjoj od prve, skoro čitav potos je prekriven mozaikom, kao i prethodni sa centralnim i bočnim figurama.

Treća prostorija nije patosana mozaikom, već je pod sačinjen od maltera i cigle.

Mozaik u četvrtoj prostoriji ima najjednostavniji izgled i nešto je manjih dimenzija. Izveden je od pravilnog kvadrata, po cijeloj površini ukrašen šah poljem.

U posljednjoj, petoj prostoriji mozaik ima najinteresantniji i umjetnički najvrijedniji mozaik.

Na osnovi od sitnog bijelog mozaika, izrađeni su trouglovi, kvadrati, rombovi i polokrugovi. Centralno polje izgrađeno je od 16 kvadrata, dijagonalno ispresjecanih, stilizovanim biljnim ornamentima. Ono što ovom mozaiku daje

posebnu ljepotu, draž i vrijednost jeste medaljon koji je izrađen u središnjem dijelu, oivičen crnim kamenčićima sa utkanim bijelim meandrima. U medaljonu je smještena figura muškarca, koje prestavlja boga sna-Hipnosa Arheološki nalazi u Risnu, o kojima je naprijed bilo riječi, ukazuju na zavidan stepen kulture ovdašnjih stanovnika. Poznato je da su Rimljani nastojali da preobrazu sredinu u koju su živjeli i uspostavljali svoju vlast, podižući u nji-ma hramove, monumentalne zgrade, spomenike, zgrade za stanovanje, vile imućnih građana, što je rimsku kulturu činilo bogatom.

Pomenuta vila nije jedina zgrada rimskog Risna koja je ukrašena mozaicima. Mozaici su otkriveni i na lokalitetu Carine, ali nijesu sačuvani.

Prilikom istraživanja 1989. godine u sjeveroistočnom dijelu Carina, kada se naišlo na ostatke arhitekture, otkriven je "pločnik", a u zemljanom iskopu i kockice od mozaika. Kasnije je otkriven dio zidova identifikovan kao dio antičke građevine sa mozaikom. Ovaj mozaik zauzima prostor između tri zida prostorije, dok je četvrta strana slobodna. To je vjerovatno bila građevina kulturnog centra, što potvrđuje nalaz oborenih kamenih stubova ispred same prostorije.

STARI GRAD BAR

Kamenje uzidano u stare gradove svjedok je vremena o prisutnosti o hordama Mongola, Ilirima, Vizantijcima, Gotima, Mlečanima, Turcima piratima i robovima koje su prodavali na ulcinjskom Trgu robova.

Uvecaj!

U Crnoj Gori postoji veliki broj starih gradova, svjedoka života iz davno minulog vremena. Kamenje uzidano u njih, kada bi moglo da priča, slušali

bismo o hordama Mongola, Ilirima, Gotima, Mlečanima, Osmanlijama, piratima i robovima koje su prodavali na ulcinjskom Trgu robova. Možda bi tu bilo dosta da se čuje i o borbama za utvrđenja, borbama za život, ali uprkos tome što stari gradovi imaju izuzetan istorijski i kulturni značaj, kao da nijesmo svjesni.

Najbolji primjer nebrige su zapušteni ostaci nekoliko starih gradova širom Crne Gore.

Stari Bar

Na četiri kilometra udaljenosti od morske obale i centra novog Bara, na strmoj, sa tri strane nepristupačnoj litici, u podnožju planine Rumije nalazi se Stari Bar.

Najnovijim arheološkim istraživanjima, otkrivena je keramika iz VI do VIII vijeka prije nove ere, iz vremena kada je ovdje bilo ilirsko naselje. Odbrambeni položaj i izvor pitke vode, bili su najvažniji razlozi zbog kojih se Stari Bar, za razliku od ostalih primorskih gradova našao podalje od morske obale. Grad, čiji su građani živjeli od zanatstva, trgovine maslinovim uljem i solju, izgrađivan je sukcesivno tokom vjekova.

Sastoji se iz utvrđenog gradskog jezgra, opasanog zidinama iz XI i XII vije-

ka, koje su obnovljane u XIV i XV vijeku. Najstariji djelovi su na isturenom platou jedne hridi gdje se nalazi kapija grada iz X-XI vijeka. Nedaleko od kapije, izdvojena od naseljenog dijela je Citadela čiji je karakter bio isključivo odbrambeni.

U gradu se i sada nalaze ostaci mnogobrojnih crkava iz raznih perioda i različitih stilova koji autentično svjedoče o tom vremenu. Sačuvani su temelji romanogotske katedrale Sv. Đorđa iz XI vijeka i dvije gotske crkve Sv. Katarine iz XIV i Sv.Venerande iz XV vijeka.

Crkva Sv. Katarine

U starom dijelu grada nalaze se i tursko kupatilo – amam iz XVII vijeka i barutana. Ispod Starog grada su ostaci akvadukta, iz XVI i XVII vijeka, preko kojeg je iz planine dovođena voda u grad. Zapadni dio grada utvrđen je kasnije, najprije u XIV vijeku, a zatim u doba venecijanske

uprave u XVI vijeku.

U ovom dijelu grada nalaze se ruševine crkve Sv. Nikole koju je najvjerojatnije 1288. godine sagradila žena srpskog kralja Uroša, Jelena Anžuska. Na malom raskrsnom trgu u centru grada je dobro očuvana crkva posvećena Sv. Jovanu Vladimiru.

Akvadukt se nalazi na severnoj strani Starog Bara. Izgrađen je u vreme Turaka u 17 vijeku i služio je da se u grad dovede voda sa izvorišta udaljenog oko 3 km. Konstrukcija akvadukta se sastoji od 17 lukova različitih raspona, koji se oslanjaju na isto toliki broj masivnih stubova.

Sličan mostu, predstavlja imponzantan spomenik, jedini te vrste u Crnoj Gori. Akvadukt je obnovljen posle zemljotresa 1979. godine pa se i danas može staviti u funkciju.

Najnovijim arheološkim istraživanjima, otkrivena je keramika iz VI do VIII vijeka prije nove ere, iz vremena kada je ovdje bilo ilirsko naselje.

U Starom Baru nalazi se i naselje Podgrad, koje datira još iz srednjeg vijeka, ali u kojem se i danas aktivno živi. U naselju se nalazi nekoliko starih kafana, prodavnica, zanatskih radnji, kao i mesna pijaca. U Podgradu su smještene dvije džamije i katolička crkva Sv. Marije.

SUTOMORE

Tvrđava "Tabija" na Golom Brdu izgrađena je 1862. godine. Zajedno sa mnoštvom ostalih građevina na teritoriji Sutomora, i ona svedoči o bogatoj istoriji ovog kraja.

Tvrđava je danas u jako lošem stanju, zapuštena i nepristupačna turistima

TVRĐAVA HAJ NEHAJ

Ostaci srednjovjekovnog grada Nehaja podignutog u XV veku. Nalazi se na udaljenosti od oko 10 km, sjeverozapadno od Bara i Sutomora na nepristupačnom brdu iznad mora na nadmorskoj visini od 225 m. Grad je vrlo

nepristupačan sa svih strana osim sa zapada, gdje se nalazi i ulaz. Prvi put se pominje 1542. godine, izgradili su ga Mlečani.

U samom gradu nalazi se crkva Sv. Dimitrija iz XIII veka sa dva oltara (pravoslavni i katolički), crkva je starija od samog utvrđenja.

MANASTIR BOGORODICE RATAČKE

Ostaci benediktanskog samostana Bogorodice Ratačke iz XI vijeka. Nalazi se na morskoj obali na samom kraju rta Ratac, između Bara i Sutomora. Opatija sv. Marije Ratačke između Bara i Sutomora, nekada značajno benediktansko središte, diplomatsko ishodište i hodočasnička destinacija, ugasla je već vjekovima. O njoj je dosta pisano u ranijoj historiografiji, prvenstveno kroz objavu najznačajnijih izvora, ali je zastupljena i u radovima, srpskih, crnogorskih

i hrvatskih, istoričara. Postojale su njene veze sa dubrovačkim područjem, slijed opata, komendatara i posebno diplomatskih aktivnosti ratačkih benediktanaca.

Istorijsko naslijeđe Rataca seže od kasnoantičkih građevinskih ostataka iz V ili VI vijeka i prvih kontakata benediktanaca iz

San Micaele di Monte Gargano, koji su širili kult arhandela. Uticaj ovog kulta datira od doba Pape Gelazija I, 492 – 496, koji se pominje i u ljetopisu Popa Dukljanina. Kontinuitet ratačkog svetišta vezuje se za XI vijek a monaška kolonija i za raniji period.

Opatijski kompleks, ograđen je zidovima i kulama, koji je davao izgled urbane insule i činile su ga najvjerovatnije tri crkve. Opatija je imala zgrade utilitarnog karaktera od kojih je za neke utvrđeno da su građene u XIV i XV vijeku, kao i oformljen vodovodni sistem. U

XIX vijeka pominju fortifikacijska ojačanja, u vidu kula i puškarnicama.

Još neki dokazi svjedoče o zanatskom i umjetničkom izrazu, ali i značaju ratačkog svetišta: ostaci srednjovjekovne i kasnosrednjovjekovne keramike otkriveni u kompleksu opatije analogni onima nađenim u Baru.

Inicijalno posvećena Sv. Mihailu, a zatim Bogorodici, svi dokumenti svjedoče da je ratačka opatija, oformljena već u vrijeme prve dukljansko-zetske dinastije, pripadala benediktancima. Darovnice Ratačkoj opatiji, kao i spisi iz vatikanske kancelarije, ukazuju na njenu važnost i medievalni značaj, a arhivski dokumenti, posebno legati, potvrđuju njeno mjesto u duhovnom životu pripadnika različitih društvenih staleža.

Smještena na limesu medievalnih država, oblasti i autonomnih komuna, opatija je

bila središte ili ishodište mnogih diplomatskih aktivnosti, koje su značajno uticale na donošenje političke relacije, pa i na važnija istorijska zbivanja i procese. Diplomatske misije za zetske, srpske, bosanske i albanske dinaste, te posrednička uloga na koju su kod nje nailazili Dubrovnik i Venecija, uticale su na privilegovanu poziciju opatiје.

Sačinjavale su ga tri crkve, nekoliko zgrada zaštićenih odbrambenim zidovima i kulama. Od 1443. g. nalazio se pod mletačkom upravom, a 1571. g. Turci su ga spalili i srušili.

SKRIVENO I ZAPOSTAVLJENO ANTIČKO LICE STARE BUDVE

Svoju sadašnju fizionomiju i izgled, Stari grad Budva je – uglavnom – dobio poslije razornog zemljotresa iz 1667. godine. Kao što je poznato, u ovom snažnom potresu, pored Budve, naročito su stradali Kotor i Dubrovnik.

Tako je starobudvansko gradsko naselje koje danas znamo obnovljeno i građeno tokom XVIII i XIX vijeka na razvalinama i temeljima nekadašnjeg antičkog i srednjovjekovnog grada. S tim u vezi treba reći da je restauracijom, poslije katastrofalnog zemljotresa iz 1979. go-

dine, očuvana i unaprijeđena fizička urbana struktura grada, uspostavljena nakon pomenute prirodne stihije iz XVII vijeka.

Međutim, prilikom najnovije konstruktivne sanacije i revitalizacije stare Budve, tokom osamdesetih godina prošlog vijeka, naišlo se – uz već ranije otkrivenu antičku nekropolu – na brojne tragove, biljege i „zrake magičeske“ iz njene drevne prošlosti. Kao i za svaki drugi antički grad na istočnom Jadranu, ti civilizacijski odsjaji za budvanski kadmopolis predstavljaju posebnu kulturnu vrijednost i njegov prepoznatljivi istorijski DNK.

Svakako, najznačajnije kulturno nasljeđe iz antičkog doba čine neprocjenjivo vrijedni arheološki nalazi iz helenističko-rimske nekropole, koja je slučajno otkrivena 1937/1938. godine prilikom kopanja temelja za hotel „Avalu“. Najveći dio pronađenih grobova i grobnih priloga, a posebno zlatnog i srebrnog nakita, tada je bezobzirno uništen, devastiran, opljačkan, razgra-

Zlatni broš sa predstavom Zeusa (IV-III vijek stare ere)

Zlatni ukras u obliku amforice (IV-III vijek stare ere)

Zlatni prsten (IV-III vijek stare ere)

Lančić od zlata i granata (IV-III vijek stare ere)

bljen, prodan i preprodan. O toj bezprizornoj „arheološkoj pohari“ ovog najvažnijeg antičkog nalazišta na jadranskoj obali ondašnje Jugoslavije (u režiji brojnih ličnosti i ustanova, a naročito beogradskih vlasti oko kneza Pavla Karađorđevića) detaljno, uvjerljivo i dokumentovano piše Stanko Roganović u svojoj knjizi „Otuđivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore“.

„Čim se doznalo da se pojavljuje novac, zlato i bogati adiđari, doletio je »kao soko« iz Beograda kustos muzeja bivšeg princa Pavla, Jozo Petrović, koji je vrlo revnosno punio sanduke i mnoštvo

raznih objekata poslao u Beograd“ (detaljnije vidjeti Stanko Roganović: „Otuđivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore“, Zagreb, 2008, str. 38).

Tako je Budva ostala bez dragocjenog blaga iz svoje drevne nekropole, otkrivene u neposrednoj blizini Starog grada. Šta-više, pravi je paradoks da u današnjoj zbirci budvanskog Arheološkog muzeja ne postoji nijedan eksponat pronađen tokom prvih iskopavanja (1937/1938). Nju – zapravo – sačinjavaju isključivo nalazi otkriveni tokom arheoloških istraživanja obavljenih poslije Drugog svjetskog rata. To je gotovo nevjerovatan, ali istinit podatak, koji zorno ukazuje na podređeni, kolonijalni odnos jedne male, zaostale i inferiorne provincije (kakva je bila Budva u tom vremenu) prema centralnoj jugoslovenskoj kraljevskoj vlasti. Drugim riječima, budvanskoj opštini je tada – pred nezasitim apetitima privilegovanih pojedinaca i visokih centara političke moći – bilo uskraćeno elementarno prirodno pravo da joj makar manji dio od tih pronađenih kulturnih dragocjenosti ostane u vlastitom posjedu.

Antička nekropola – autentično svjedočanstvo kulture istorije drevne Budve

Prilikom izgradnje hotela „Avale“, u uslovima sveopšte stihije i grabeži, samo manji dio bogatog grobnog materijala je spašen i danas se nalazi u muzejima

Ilirski šljem od bronce
(V vijek stare ere)

Beograda, Zagreba, Splita i Cetinja, kao i u privatnim kolekcijama. Sistematska istraživanja ovog značajnog arheološkog nalazišta otpočela su tek 1952. godine i sa prekidima su trajala do 1982. godine. U vrijeme tih kasnijih iskopavanja prikupljena je bogata arheološka zbirka predmeta koja je izložena u Arheološkom muzeju u Starom gradu Budva. Ova zbirka (koja broji oko 4.000 nalaza, odnosno oko 2.500 eksponata) pruža dragocjene podatke o životu i kulturnoj istoriji antičke Budve u periodu od jednog milenijuma.

Posuda od keramike
(IV-III vijek stare ere)

Pronađeni grobovi su svjedočanstvo dviju epoha: donji stariji sloj antičke nekropole pripada ilirsko-grčkom periodu, a datira od početka IV pa do kraja I vijeka stare ere, a gornji, mlađi sloj, pripada rimskoj epohi i vremenski se uključuje u razdoblje od I do kraja V ili početka VI vijeka nove ere. U osnovi se ovdje radi o dvije nekropole: starijoj – helenističkoj i mlađoj – rimskoj (faktički te dvije nekropole vremenski razdvaja sam prijelaz iz stare u novu eru).

Iako je znatan broj predmeta prilikom iskopavanja 1937/1938. godine razbijen ili odnesen (zlatni nakit i dr.), tokom kasnije obavljenih istraživanja, pribavljena je i sačuvana ipak relativno bogata arheološka građa, na osnovu koje se može uspostaviti istorijska vertikala, odnosno pratiti smjena velikih mediteranskih kultura i civilizacija kroz minule epohe drevne prošlosti Budve iz predslovenskog doba.

Treba reći da se u helenizmu koriste zidane, pravougaone grobnice, sa vitkim stelama nad zemljom, što nam svjedoči o tome da su se pokojnici tada sahranjivali. U ovim grobovima nađeni su razni predmeti, koji su odavali pokojnikovo zvanje, rad i profesiju. Osim toga, u njima je otkrivena visokokvalitetna keramika (vrčevi, zdjelice, tanjiri, sudovi, pehari i dr.), jer se tada za staklo još nije znalo. Pronađeni su – isto tako – djelovi ličnog naoružanja, kao i luksuzni zlatni nakit (kopče, ogrlice, prsteni, minduše, broševi, medaljoni i

dr.) porijeklom iz grčkih zlatarskih radionica.

U okviru rimske nekropole primjenjivao se ritual spaljivanja pokojnika, čiji su ostaci jednostavno polagani u zemlju ili u specijalne kamene ili staklene urne, za koje su se ponekad gradile veće kamene konstrukcije sa komorama i nadgrobni spomenicima na kojima su se nalazili natpisi i reljefni ukrasi. Od početka III pa do kraja V vijeka pokojnici su sahranjivani u zidane kamene grobnice. Bez obzira da li se radilo o spaljivanju ili sahranjivanju pokojnika, uz njih su polagane različite posude od keramike i stakla, oružje, nakit,

amfore za ulje i vino dr. Za razliku od grčkih, u rimskim grobovima je zastupljena i razna staklarija (staklene urne, flaše, pehari, zdjelice i dr.), najčešće modro-zelenkaste boje, a pronađeno je i nekoliko sitnih bisera i srebrnih narukvica, kao i primjerci bronзанog posuđa. S tim u vezi treba istaći da se danas u budvanskom arheološkom muzeju čuva najljepša kolekcija stakla iz rimskog perioda u Evropi.

Bogatstvo grobnih konstrukcija i grobnih priloga ilustruju da je antička Budva svoj ekonomski i kulturni procvat doživjela tokom I i posebno II vijeka nove ere. Već od početka III vijeka počinje njena postepena degradacija. To se naročito zapaža u siromaštvu oblika grobova i priloga u njima u V i početkom VI vijeka, kada Budva potpada pod vlast Vizantije.

Sve u svemu sačuvano arheološko blago visoke umjetničke vrijednosti iz budvanske nekropole predstavlja neprocjenjivu riznicu kulturne istorije ovog grada. Nažalost, to veličanstveno antičko lice drevne Budve je dobrim dijelom „okrnjeno“ time što su brojni vrijedni nalazi, otkriveni prilikom kopanja temelja za gradnju hotela „Avala“ (usljed opšte nebrige, drskosti, ljudske pohlepe i odsustva svake društvene kontrole), otuđeni, odnijeti i nepovratno izgubljeni za nauku. Da je ovaj bezprizorni „kulturni vandalizam“ tada spriječen Budva bi danas imala reprezentativnu zbirku za još jedan značajan arheološki muzej.

Posude od stakla iz rimskog perioda (I-II vijek nove ere)

Međutim, nije samo – na primjeru navedenog vandalskog postupanja u vezi sa dragocjenim arheološkim blagom iz helenističko-rimske nekropole – antičko lice stare Budve nagriženo i zapušteno, nego se i kod konzervacije, prezentacije i valorizacije drugih značajnih kulturnih dobara (koja potiču iz antičkog doba) ispoljava nedopustiva indolentnost, pasivnost i opšta društvena nebriga. To se naročito zapaža u slučaju dva izuzetno vrijedna antič-

ka kulturna objekta – ostataka mozaičkog poda (kraj I i početak II vijeka) jedne rimske javne građevine, nazvane „villa urbana“, koja je otkrivena ispod istočnog dijela starog hotela „Avala“, kao i fragmenata podnog mozaika ranohrišćanske trobrodne bazilike (kraj V i početak VI vijeka), koja se nalazi južno od crkve Sv. Ivana, u najstarijem dijelu Budve.

Predstava delfina sa rimskog podnog mozaika (I-II vijek nove ere)

U jednoj od odaja tzv. „villa urbana“ nađeni su „ostaci tepiha – mozaika sa predstavama morskih čudovišta, životinja i riba koje likovno iskazuju legendu o postanku Budve. Po istorijskim, stilskim i tehničkim osobinama ovaj mozaik se svrstava u najstarije i najznačajnije u Jugoslaviji. Radi

konzervatorskih radova je podignut i, nažalost, nije vraćen na svoje mesto“ (Dr Mirko Kovačević: „Budva stari grad, o graditeljskoj baštini“, monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 33).

Otkrivena ranohrišćanska bazilika, koja je detaljno istražena tokom 1987. godine, imala je tri broda, sa transeptom (poprečnim brodom) i polukružnom apsidom na istoku. Podovi trobrodne bazilike bili su izrađeni od mozaičkih tepiha čiji su ostaci nađeni u apsidi i naosu ove monumentalne sakralne građevine, koja je postavljena u pravcu zapad – istok. Pored mozaika, pronađeni su ostaci dekorativne kamene plastike, kao i drugi zanimljivi graditeljski elementi i detalji (atrijum, uokviren trijemovima, sa bunarom u sredini, banak za sjedenje u nekoliko stepenika duž zida bazilike i dr.). Na fragmentima podnog mozaika iz budvanske bazilike zapažaju se ornamentalna polja, cvijeće, ptice, ideogrami, monogrami i razni hrišćanski simboli. Treba reći da je i ovaj mozaik, koji je rađen od raznobojnog kamena i pečene opeke, dislociran radi interventne konzervacije, s tim da ni on kasnije nije vraćen na svoje prvobitno mjesto.

Ostaci naprijed navedenih mozaika su faktički zaboravljeni i skriveni daleko od očiju javnosti, čime je kulturna riznica Budve – zbog izostanka njihove toliko nasušne restauracije i javne prezentacije – veoma osiromašena i usk-

Ostaci budvanske ranohrišćanske bazilike (današnji izgled)

Detalj mozaičkog poda iz ranohrišćanske bazilike
(V-VI vijek stare ere)

raćena. Uprkos tome što se radi o jedinstvenim mozaičkim tepisima, visoke kulturno-umjetničke vrijednosti, oni gotovo 30 godina (od kada su otkriveni) čame i tuguju – zapušteni i izloženi propadanju – po mračnim prostorijama u Starom gradu. Iako toliko dugo samuju u tihom spokoju zaborava, budvanski mozaici dozivaju sunce i opominju nadležne na lokalnom i državnom nivou da što prije budu restaurirani i da, kao svojevrsna kulturna atrakcija, budu dostupni za turističke i druge posjete. Jer, s razlogom se kaže da društvo koje ne zna vrednovati svoju kulturnu prošlost ne može računati na prosperitetnu budućnost.

Aktuelna situacija ostalog antičkog spomeničkog i nasljeđa stare Budve je donekle povoljnija, ali

se ipak ne može ocijeniti kao zadovoljavajuća. Poslije zemljotresa iz 1979. godine, prilikom kopanja za postavljanje gradske infrastrukture, otkriveni su najstariji ostaci drevne Budve, koji se odnose na masivni zid (bedeme) i pilone, sa ulaznom kapijom (širine oko 2,70 m) u nekadašnji utvrđeni grad. Radi se, odista, o epohalnom otkriću, koje – imajući u vidu njegovu mikrolo-

kaciju (nedaleko od postojećeg sakralnog kompleksa) – ukazuje na kome lokalitetu je osnovana prvobitna Kadmova Budva, odnosno koji je prostor kasnije zahvatao antički budvanski grad. Treba reći da su bedemi i gradska kapija zidani u prepoznatljivoj kiklopskoj tehnici (u ovoj tehnici su – pored ostalog – rađena čuvena Lavlja vrata u Mikeni), od masivnih kamenih kvadera velikih dimenzija i grube obrade, koji su ređani po horizontali.

„Naime, jedan od kvadera, iz donjeg ili gornjeg reda, je zasecan da bi se uklopilo sa visinom onog drugog i na taj način red bi menjao visinu (lezbijjska spojnica). Dodirne spojnice kvadera su, pri tom, vrlo dobro obrađene, tako da oni nadležu jedan na drugi, ostavljajući tanke spojnice. Zidovi su ozidani bez maltera. Ovakav način zidanja je već ranije konstatovan na Gradini iznad Risna i na Citadeli u Ulcinju. Kada se zna da se i ova dva lokaliteta pominju u skoro svim najstarijim izvorima u kojima i Budva, i kada se zna da je ovakav način zidanja korišćen u samoj Grčkoj, uglavnom između V i III veka stare ere, za datovanje opisanog zida može se prihvatiti vreme jakih grčkih uticaja ili dominacije na ovim prostorima, odnosno već pomenuti period između V i III veka stare ere“ (Dr Mirko Kovačević: „Budva stari grad, o graditeljskoj baštini“, monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 29). U vezi naznačenog datovanja, treba reći da pojedini autori smatraju da je otkriveni ulazni portal u legendom obavijenu drevnu Budvu zidan još u VI vijeku stare ere, budući da je ona već tada bila grčki emporijum.

Najstariji bedemi sa ulaznom kapijom antičke Budve (V-III vijek stare ere)

Ovi prvi bedemi antičke Budve, koji su slučajno otkriveni neposredno uz glavnu ulicu, koja vodi od Veljih vrata prema istoku, nalaze se u suterenu jednog poslovnog prostora (butika odjeće) u obnovljenom Starom gradu, tako da se vizuelno mogu – iz tzv. „ptičje

perspektive“ – osmotriti iz tog butika. To nije – svakako – adekvatan tretman ovako značajnog graditeljskog nasljeđa iz antičkog perioda razvoja Budve. Ovo naročito tim prije, pošto ostaci pilona nijesu na odgovarajući način prezentovani i označeni, a niti su potencijalni posjetioci na njih upućeni.

Po ugledu na drevnu Mikenu, koja je posebno prepoznatljiva i čuvena po svojim monumentalnim ulaznim dverima iz XIII vijeka stare ere, budvanske kiklopske zidine i pilone iz ilirsko-helenističkog doba trebalo bi – iako to objektivno nije međusobno uporedivo – što snažnije promovisati u turističke svrhe, odnosno iskoristiti kao izražajni imidž marker u stvaranju i kreiranju prestižnog brend-identiteta budvanske turističke destinacije. Jer, danas su veoma rijetki gradovi na istočnoj jadranskoj obali koji se mogu „podičiti“ sa sačuvanim ostacima gradske kapije koja „pamti“ gotovo dva i po milenijuma. Iz tih razloga neophodno je ovaj kulturno-istorijsku kapital grada otrgnuti iz postojeće letargije i hlada zaborava. Za početak bilo bi uputno ukoliko bi se na nekoj prikladnoj informativnoj tabli (koja bi se postavila na fasadi objekta), na našem, engleskom i ruskom jeziku, dali osnovni istorijski podaci o ovom mjestu, koji bi turiste i prolaznike upućivali na to o kakvom se vrijednom spomeničkom nasljeđu iz naše drevne prošlosti radi.

S obzirom na to da postojeći butik ili bilo koji drugi sličan sadržaj nije komplementaran mogućim načinima prezentacije ilirsko-helenističke kapije Budve, kroz koju se sa kopna ulazilo u najstarije gradsko jezgro unutar prvobitnih bedema, bilo bi primjereno da se u perspektivi funkcija butika izmjesti iz objekta u kome se nalaze piloni. Razumije se, umjesto dislociranog butika trebalo bi u ovom prostoru smjestiti odgovarajući kulturni sadržaj (malu galeriju i sl.).

Na lokaciji udaljenoj nekih pedesetak metara sjeverno od najstarijeg bedema sa ulaznim portalom, poslije zemljotresa su otkriveni ostaci veće reprezentativne javne građevine iz rimskog perioda. Zbog limitiranog prostora, ograćenosti vremena i nedostatka potrebnih finansijskih sredstava ovaj izuzetni objekat nije detaljnije istražen. Međutim, od te građevine su pronađeni jedan raskošno ukrašen kapitel, komad arhitravne grede, dio stilobata i djelovi stubova od kamena finije obrade.

„Visok zanatski stepen obrade tih delova ima najbližu analogiju u ostacima velike civilne bazilike na forumu rimskog grada Duklja (Doclea). Mogućno

Ostaci kamene plastike od rimske građevine (I-II vijek nove ere)

je da je naša javna građevina, verovatno hram, delo onih istih majstora koji su radili u Duklji. Bilo je to vreme – nauci poznato kao pozni Rim – kada u rimskoj provinciji Dalmaciji nastaju mnoga graditeljska dela velikih vrednosti“ (Akademik Vojislav Korać: „S

graditeljima kroz istoriju budvanskog područja“, monografija „Budva“, Budva, 1996, str. 72).

Pomenuti djelovi dekorativne kamene plastike, koji najvjerovatnije potiču od nekadašnje civilne, rimske bazilike, locirani su na jednom malom simpatičnom trgu – pjaceti na kraju Antičke ulice. Treba reći da ni na ovom zanimljivom istorijskom lokalitetu ne postoji natpis koji bi posjetiocima pružio osnovne informacije o izloženoj kamenoj plastici i vremenu njenog nastanka.

Iako stari budvanski grad obiluje i sa drugim objektima i graditeljskim detaljima iz helenističkog i rimskog perioda (rimske terme, elementi arhitrava i dr.), na njima se ne bi posebno zadržavali, budući da oni ipak nemaju kulturnu vrijednost i značaj, poput naprijed navedenog antičkog nasljeđa.

Međutim, vrijedno, bogato i raznovrsno antičko blago Budve nije na adekvatan način zaštićeno, predstavljeno i uključeno u turističku ponudu ovog grada. Kao što je naglašeno, nađeni arheološki nalazi prilikom otkrića budvanske nekropole 1937/1938. godine su tada prosto varvarski razgrabljeni i otuđeni, tako da budvanski muzej danas ne raspolaže nijednim eksponatom iz tog perioda. Nadalje, dva izuzetna budvanska mozaička tepiha (rimski i ranohrišćanski) već skoro 30 godina trunu i propadaju u podrumu ateljea za konzervaciju kod crkve Sv. Ivana u Starom gradu. S obzirom na narastajuću

finansijsku krizu, kojoj se tako brzo ne nazire kraj, izgledi za njihovu restauraciju i prezentaciju su, bar za neko dogledno vrijeme, minimalni i krajnje neizvjesni. Najzad, gotovo da smo zaboravili i na drevne kiklopske zidine i gradsku kapiju nekadašnje ilirsko-helenističke Budve, koji danas „drijemaju” u suterenu jednog starogradskeg butika.

Sve to ukazuje da je – nažalost – tako lijepo i zavodljivo antičko lice stare Budve u velikoj mjeri skriveno, nagriženo i zapostavljeno. Ukoliko ga ne budemo brižno njegovali, pazili, štitili i kulturno-istorijski valorizovali, doprinjećemo da ono nepovratno izgubi najveći dio svoje raskošne ljepote, šarma i sjaja. Zato danas na pitanje za kim zvona (sa budvanskih crkava) zvone, kao odgovorno društvo moramo reći da ona zvone za nasušnim, ozbiljnim i potpunim tretmanom zapuštenog antičkog lica našeg grada, koji se – s pravom – ponosi na svoju burnu istoriju, čiji korijeni sežu u duboku prošlost koja je izbrojila gotovo tri i po milenijuma.

Stari Ulcinj

Jedan od najstarijih gradova na Jadranskoj obali je Stari Ulcinj. Najraniji tragovi o njemu vode u praistoriju, kada je pripadao Ilirima. U V vijeku prije nove ere osnovali su ga Kolhiđani zbog čega je prvobitno i dobio ime Colihinium, a u II

vijeku (163 god p.n.e) od ilirskog plemena Olcinijatas osvojili su ga Rimljani i tadašnji drevni grad Colchinijum postao je Olcinijum.

Za vrijeme rimske vladavine imao je poseban status, kao grad sa naročitim privilegijama (opida civijum romanoruma) a kasnije i kao grad sa samostalnim statusom (Municipija).

Njegove zidine često su rušene u ratovima, ali i obnavljane. Vizantijski car

Justilijan ga je obnovio i napravio utvrđenja, a nakon njega Nemanjići, Balšići, Mlečani i Turci. Srpski župan Stefan Nemanja zauzeo ga je 1183. godine i u to vrijeme Ulcinj je postao jedan od najznačajnijih primorskih gradova.

Poslije Venecije i Dubrovnika, Ulcinj, odnosno tadašnja luka Valdanos bila je piratsko utočište, a za taj period vezuje se dolazak oko 100 crnaca, robova, koji su u Ulcinju živjeli do 1900. godine. Bedemi koji ga okružuju, direktno izbijajući iz mora, obuhvataju površinu od 3 ha. Sastoje se iz citadele – di-

jela koji se zove gornji grad, tvrđave vojnog karaktera, koja je smještena na najvišem kamenom platou i gradskog naselja koje zahvata južni prostor opasan odbrambenim zidovima. Stari grad je jezgo kulturno-istorijske baštine Ulcinja.

Pored sjeverne kapije grada, na glavnom

platou smješten je muzejski kompleks. Iza staroulcinjskog muzeja nalazi se Kula Balšića, koja važi za jedan od najreprezentativnijih objekata srednjovjekovnog graditeljstva u Crnoj Gori. Ispred Kule je Mali ili Trg robova, ograđen voltovima.

U blizini je i visoki zid iz mletačkog perioda, poznatiji kao Balani, a ispred ulaza u muzej su rampa ravelina i turska česma iz 1749. godine. Ispred južnog ulaza u grad nalaze se temelji nekadašnje pravoslavne Bogorodične crkve, iz XII vijeka, koja je kasnije pretvorena u katoličku - crkvu Sv. Marka. U blizini crkve je i velika mletačka gradska cisterna, a malo dalje je i turska barutana iz XVIII vijeka. U blizini je i izuzetno raskošno zdanje, Palata Venecija u čijoj se neposrednoj blizini nalaze Dvori Balšića“ iz XIV vijeka. Prije ulaska u Stari grad nalazi se turbe, svojevrsni pečat vremena iz doba vladavine Otomanskog carstva.

Poslije Venecije i Dubrovnika, Ulcinj, odnosno tadašnja luka Valdanos bila je piratsko utočište, a za taj period vezuje se dolazak oko 100 crnaca, robo-

va, koji su u Ulcinju živjeli do 1900. godine. Oni su nakon oslobođenja uzeli prezimena porodica u kojima su služili i postali ravnopravni građani.

Zbog trgovanja robljem iz zemalja Sredozemlja, glavni ulcinjski trg i danas nosi naziv Trg robova. Jedna od priča vezanih za Ulcinj iz tog perioda je i ta da je poznati španski pisac Miguel de Servantes bio jedan od gusarskih zatočenika koji je u Ulcinju proveo pet godina.

Po kazivanju, nakon povratka u rodnu zemlju, Servantes je napisao čuveno djelo „Don Kihot“, a pošto se grad u to vrijeme zvao Cita di Dolcinio, on je junaku romana namijenio ljubavnicu Dulcineu.

Žabljak Crnojevića

Grad-tvrđava Žabljak Crnojevića nastao je na kupastom brežuljku na južnoj obali Malog blata. Iako se za ovo ostrvsko utvrđenje u Skadarskom jezeru pretpostavlja da je osnovano tokom X vijeka za vrijeme Vojislavljevića, a podaci da je ovaj grad nastao u doba

vizantijskog cara Konstantina Porfirogenita nikad nisu dokazani, ali ni demantovani.

Ipak, prva poznata pisana svjedočanstva o njemu potiču iz sredine XV vijeka, od vremena Crnojevića. U vrijeme kada se Zeta nalazila u sastavu srpske despotovine, ovo je utvrđenje bilo pod vlašću Stefana Lazarevića, a kasnije Đurađa Brankovića.

Nakon toga, postaje prijestonica Stefana Crnojevića, a potom Ivana Crnojevića, koji je u njemu vladao do 1478. godine, kada su ga zauzeli Turci. U turskim rukama grad je ostao četiri vijeka, do 1878. godine kada je odlukom Berlinskog kongresa pripao Crnoj Gori.

Žabljak Crnojevića bio je opasan jakim bedemima s kulama, čiji su pojedini djelovi nastali u vrijeme prije upotrebe vatrenog oružja i imao je jednu kapiju. U gradu su se osim dvora Crnojevića nalazili crkva Sv. Đorđa koja je u vrijeme osmanlija pretvorena u džamiju, stambeni i vojni objekti, skladišta za robu i cisterna za vodu. Dobar dio sačuvane fortifikacije nastao je u vrijeme Ivana Crnojevića i obilježen je mletačkim načinom gradnje, dok ostali pripada periodu turske dominacije. Ovaj grad-tvrđava danas je napušten ali je njegovo podgrađe još živo.

Svač

Najatraktivniji mrtvi grad na jadranskoj obali, Svač, nastao u vrijeme vizantijskog cara Justinijana početkom 6. vijeka, prestao je da živi sa pojavom Turaka na ovim prostorima, krajem 16. vijeka. Svač - grad crkava pripada

kulturno- istorijskim spomenikom I kategorije i mada je prema predanju imao 365 crkava, za svaki dan u godini po jednu, u ruševinama ovog zetskog srednjovjekovnog grada naziru se temelji samo njih osam.

Ovo malo utvrđenje udaljeno 25 kilometara sjeveroistočno od Ulcinja, a tokom svog viševjekovnog postojanja bilo je izazovno mnogim osvajačima, putopiscima, arheolozima i sveštenicima. Ime Svača kao episkopskog grada prvi put se pominje u buli pape Aleksandra II 1067. godine.

Oko 1183. godine Svač je osvojio srpski župan Stefan Nemanja i sa ostalim

zetskim gradovima ga pripojio Raškoj, 1242. horde Mongola su ga srušile sa zemljom, nešto kasnije ga je obnovila kraljica Jelena, dok je 1571. dolaskom Turaka potpuno opustošen.

Prva arheološka istraživanja ovog drevnog grada, središta nekadašnje istoimene episkopije, obavljena su 1985. godine. Tada su otkriveni bogati romansko-slovenski kulturni slojevi koji svjedoče o njegovom trajanju i historijskom značaju.

Rađeno je sondažno istraživanje, a istraženi su fortifikacioni elementi, sakralni objekti i u manjoj mjeri stambeni objekti.

Na jesen će se, nakon skoro tri decenije, nastaviti istraživanje na vrijednom historijskom i arheološkom lokalitetu pored Šaskog jezera

Ostaci crkve Svetog Jovana, izgrađene 1300. godine, kada je Svač intenzivno živio (Foto: Savo Prelević)

Na nevelikoj uzvišici pored Šaskog jezera, na desetak kilometara od mora, u komšiluku Ulcinja u kamenjaru i trnju spava srednjovjekovni episkopski grad Svač. Kako se vjeruje, nastao je na temeljima ilirske gradine.

Stotinama godina na toj uzvišici punim plućima mirisali su život i more, kovao se novac i gradile crkve. Zapamtio je Svač najezdu Mongola i rušenja, a u viševjekovni san je uronio kada su Osmanlije preskočile Bosfor i na duži period nastanile se na Balkanu.

Danas Svač, iako je samo na papiru zaštićeni spomenik kulture, spava na istom brdu kao u vremenu kada su ga osvojili Turci, samo što sve više liči na razvalinu i što sve nečujnije šapuće o svojoj historiji, o crkvama kojih je bilo koliko dana u godini, o vremenima koja su protutnjala preko njega. Svi dolazili i odlazili, neki rušili i podizali, drugi gradili i osvajali jedino država kojoj je stotinama godina pripao u nasljeđe nikako da navrati.

Prva arheološka istraživanja Svača rađena su prije skoro tri decenije, daleke

1985. godine. Plan je da se nakon tolike pauze istraživanja nastave ove jeseni i to bi iz vjekovnog sna moglo probuditi grad koji bi, makar kako očekuju arheolozi a obećava legenda i predanje, mogao da ispriča toliko toga.

“Prva arheološka istraživanja rađena su 1985. godine. Riječ je o sondažnim istraživanjima prilikom kojih je prikupljeno dosta pokretnog arheološkog materijala koji je datiran i uglavnom je riječ o srednjem vijeku. Tada je bio plan da se sljedeće godine nastave sistematska istraživanja,

ali do toga nije došlo. Moj plan je bio da istraživanja traju deset godina i da se Svač do kraja istraži. Ove godine će se nastaviti istraživanja, arheolozi će na Svaču raditi 70 dana i to bi trebalo da krene na jesen”, kaže arheolog Mileva Nikolaidis, direktorica Muzeja u Ulcinju. “Postoji legenda da je grad Svač sa okolinom u srednjem vijeku imao crkava koliko dana u godini”

Ona kaže da je 1985. godine urađeno rekognosciranje, što znači da je teren pregledan i da su ubilježeni i popisani svi podaci i mjesta koja mogu biti interesantna.

“Postoji legenda da je grad Svač sa okolinom u srednjem vijeku imao crkava koliko dana u godini. Međutim, rekognosciranjem na terenu utvrdili smo da tamo postoji osam crkava. Dvije su katedralne i šest je u temeljima. Kada su rađena ta prva istraživanja postojala je divna ideja da se do grada dovede put i da konzerviramo jednu od dvije velike crkve Svetu Mariju ili Svetog Jovana Krstitelja i da u jednoj od njih izložimo sav materijal koji tamo pronađemo. Žaloso je što je taj plan propao jer nije bilo novca, a te crkve su sada nakon skoro tri decenije jako oronule”, kaže ona.

Svač je imao vrlo burnu istoriju.

“Pretpostvalja se da je riječ o ilirskoj gradini. Stefan Nemanja je 1183. godine napravio episkopski grad Svač. Mongoli su ga uništili 1242. godine dolazeći sa sjeverozapada. Jelena Anžijska (supruga srpskog kralja Uroša I), koja je boravila na tom prostoru, obnovila je grad. Ona je za svoju dušu, pošto je bila katolkinja, obnovila u gotičkom stilu crkvu Svete Marije, a svom

mužu je posvetila crkvi Svetog Jovana Krstitelja građenu u romaničkom stilu. Obje crkve su nastale 1300. godine. Grad je u svoje vrijeme intenzivno živio, imao je svoju kovnicu novca i tako je trajao do dolaska Turaka, kada je postao mrtav grad” kaže Nikolaidis.

Zašto je i kako Svač prestao da živi, arheolozi nijesu do kraja sigurni.

“Postoji više opcija. Ili je bila neka velika kuga koja je opustošila grad ili ga je uništio neki razorni zemljotres koji su tada bili česta pojava. Moguće je da je najezdom Turaka uništen i napušten. Možda, prilikom predstojećeg istraživanja nađemo

odgovor i na to pitanje i dođemo i do starijih arheoloških nalaza. Prethodnim istraživanjima, osim srednjovjekovnih ostataka, našli smo i ulomke i fragmente ilirske keramike, grčke, rimske. Našli smo i metalni novac, ali nijedan nije bio svački. Nijesmo našli ni tadašnji novac Ulcinja, pošto je i on imao kovnicu novca. Uglavnom je tu riječ o skadarskom i kotorskom novcu. Svakako, postoji mogućnost da ćemo već na jesen doći do pravog materijala koji nas interesuje”, kaže ona.

Na osnovu rezultata, tokom oktobra-novembra 1985. godine, omogućeno je izdvajanje pojedinih etapa u razvoju grada. Utvrđeno je da najstariji nalazi sa Svača pripadaju praistorijskom dobu, a iskopavanja su potvrdila da se u Svaču, kao središtu istoimene episkopije koja je bila pod jurisdikcijom barske arhiepiskopije, nalazila katedralna crkva Sv. Jovana, a u predgrađu velika crkva čiji je patron bila Sv. Marija.

Katedrala, locirana u centralnom dijelu utvrđenja, koja je prema oštećenom natpisu na zapadnoj fasadi zidana 1300. godine, bila je jedan od najvažnijih objekata srednjovjekovnog grada.

Građena je u romaničkom stilu, ali arheolozi pretpostavljaju da se na njenom mjestu ranije nalazila neka druga crkva koju su srušili Mongoli. Crkva Sv.

Marije nalazila se na zaravni u podgrađu i nije poznata godina njene izgradnje, ali se zbog istaknutih elemenata gotskog stila pretpostavlja da je mlađa. Iznad Šaskog jezera uočljivi su i ostaci drevnih zidina i dvije kapije koje su služile za ulazak iz podgrađa, prema današnjem selu Šas i silazak do jezera. Ulice u gradu nijesu posebno istražene, a arheolog Mileva Nikolaidis, direktorica Muzeja u Ulcinju, ranije je kazala "Vijestima" da je plan da se nakon duge pauze istraživanja nastave ove jeseni što bi probudilo Svač iz vjekovnog sna.

NA POMOLU ZNAČAJNA OTKRIĆA U SVAČU: SPOMENIČKI DRAGULJ NIČE IZ PEPELA

"Na Prostoru Od Skadra Pa Sve Do Bara, Ne Postoji Značajniji Lokalitet"

Svač prevazišao sva očekivanja istraživača (Foto: Samir Adrović)

Arheolog Mladen Zagarčanin i njegova ekipa su trenutno angažovani u Starom gradu Svaču i smatraju da će se vrlo brzo desiti promjene u turističkoj ponudi grada koje će udesetostučiti broj domaćih i inostranih turista.

On je kazao da je Svač, koji je star oko dvije i po hiljade godina, jedan od naših najznačajnijih spomenika i svojevrsno svjedočanstvo bitisanja na ovim prostorima. Zagarčanin je vođa sistematsko-arheoloških istraživanja

Svača, koja su počela krajem septembra, a biće okončana za nekoliko dana “Na prostoru od Skadra pa sve do Bara, ne postoji značajniji lokalitet, a ubijeđen sam da je taj grad možda i jedno od ključnih mjesta za odgonetanje nekih važnih pitanja, ne samo iz naše prošlosti, nego i prošlosti šireg okruženja-od Italije do Grčke”.

“Zbog toga je grad neizmjereno važan za Opštinu Ulicnj i samu oblast koja gravitira oko Vladimira, sa selom Šas. Valorizovanjem turističko-spomeničkog dragulja, promijenice se mnogo u turističkoj ponudi, a broj inostranih i domaćih turista će se udesetostručiti” kazao je Zagarčanin “Vijestima”.

Ovaj arheolog je radio na na puno lokaliteta u Crnoj Gori, ali da je ovo s čim se sreo u Svaču prevazišlo sva njegova očekivanja u svakom pogledu.

“Mi u našoj arheologiji imamo problem nedovoljno dobrog poznavanja srednjovjekovnih lokaliteta, tako da je period s kojim smo se susreli (6-11 vijek) prilično veliki izazov. To se odnosi i na istoriju ovog razdoblja, pa su nam pronađeni materijalni podaci umnogome pomogli da počnemo jedno novo poglavlje u shvatanju našeg srednjovjekovlja. Takođe, srednjovjekovni grad Svač leži na Ilirskom utvrđenju sa kiklopskim zidovima pa je samim tim izazov bio mnogo veći jer će jedna od faza biti i proučavanje ovog perioda” kazao je Zagarčanin.

On je kazao da su istrživanja bila koncipirana u okviru Podgrađa grada, koje se prostire na preko 4 hektara, i koje je 99% je nepoznato u arheološkoj nauci. Zbog toga su, kako je naveo, istraživanja razdvojili po fazama pa su se ove godine prvenstveno bazirali na otkrivanju fortifikacionog sistema sjevernog suburbijuma, i određivanju hronologije življenja na ovom prostoru.

Grad je prema predanju imao 365 crkava, koliko dana u godini.

Zagarčanin je naveo da su arheolozi pronašli i neke grobnice za koje se može kazati da su bile masovnog karaktera.

“Nerijetko se u jednoj grobnici sahranjivalo i po nekoliko osoba, a neke od njih su imale strijele u predjelu tijela. Groblje je pokriveno, to jeste nasuto sitnim kamenjem, u periodu kada se preko njega pravi novi sistem utvrđenja, palisadnog karaktera. To je prilično veliko utvrđenje koncipirano od velikih kamenih blokova i sitnog šljunkovitog kamenja između kojih se postavlja drveno kolje koje se zatim povezuje”.

“Ovakva utvrđenja su karakteristična za Slovence 10-12. vijeka na mnogim drugim mjestima, ali ovo je prvi put da je pronađeno u našoj sredini. Pronašli smo istočnu i zapadnu liniju spoljnog palisadnog bedema koje okružuje manje utvrđenej. Ne postoje dokazi da ono postoji nakon 13. vijeka, nema ni materijala iz ovog perioda”.

“Jednostavno grad je napušten u jednom periodu i mi pretpostavljamo da su Mongoli ti koji su zapečatili život u podgrađu razarajući grad 1242. godine”, ocijenio je Zagarčanin. On je naglasio da su na manjem stjenovitom uzvišenju pronašli crkvu-kapelicu, sa usjekom za smještaj kostiju ili sarkofaga.

Crkva ima najmanje dvije faze, a jedna faza bi mogla da bude rana, ne prije 7. vijeka, dok se druga obrazuje u periodu 9. do 11. vijeka.

“Crkvi je dodata priprata, koja je takođe porušena a zatim obnovljena. Drugu kapelu pronašli smo van gradskih zidina, ali opet dovoljno blizu da možemo i te kako govoriti o pripadnosti gradu”.

“I ona ima sličnu koncepciju; usjek u stijeni za smještaj kostiju, način organizovanja prostora u kripti itd. Radi se o privatnim kapelama, kojih samo u liniji oko spoljnog bedema ima 12. To dokazuje veoma jak aristokratski sloj koji se ovdje razvija u periodu 9. do 12. vijeka. Nije nemoguće da je neka od kapela, ova najvisočija na stijeni možda, funeralno mjesto nekog iz dinastije

Vojislavljevića”.

“Treću crkvu smo otkopali ispod kapije, i ona je nešto starija sudeći po njoj arhitektonskoj koncepciji. Ona ima pod od lijepo rađenih ploča, i dvije grobnice u unutrašnjosti sa monolitnim kamenjem preko. Između crkava postoji groblje, koje je na nekim mjestima ukopano u kasnoantičke slojeve” istakao je Zagarčanin.

Na drugom kraju grada Dejan Drašković i Miloš Živanović, arheolozi barskog Kulturnog centra i Podgoričkog muzeja, otkopavaju ranovizantijsku kapelu iz kraja 6. vijeka, koja je stradala tokom 7. do 8. vijeka.

“To je izuzetno važan kompleks kojeg Miloš i Dejan rade veoma polako, jer sadrži ogroman broj materijala, prvenstveno grnčarije romejske i slovenske proizvodnje. Pronašli su kopče sa lavljim prikazima, djelove češlja od kosti, staklo i veliki broj ulomaka amfora; takođe i mnoge druge stvari iz svakodnevnog života. Kapela ima monumentalni prilaz,

nalazi se u okviru pravougaonog objekta sa prostorijom za sada nepoznate namjene”.

“U istraživanjima učestvuje i Anton Ljuljđuraj, mladi arheolog-master iz Ulcinja koji je specijalista za period 3-2. vijeka prije nove ere, ali koji radi na svim započetim punktovima u gradu. Takođe, kao volonter na terenu je prisutna Barbana Draga, arheolog iz Sukobina, bez čije pomoći oko stotinu veoma bitnih “malih” poslova ne bi mogli biti ostvareni. Radnici su iz Vladimira i Murićana, i atmosfera u ekipi svih ovih mjeseci je bila izvanredna” kazao je Zagarčanin.

On je ocijenio da istraživanja stvaraju mogućnost da se razviju mnogi pratni sadržaji koji će animirati veliki broj mještana i ljudi iz okruženja.

“Veliki arheološki lokaliteti u svijetu donose novac, edukuju ljude, promovišu mjesto, razvijaju turizam.... Iz tog razloga su i arheolozi na Svaču. Nije to samo puko jurenje za artefaktima i zidovima, strast i znatiželja. Poslije nas nešto mora i da ostane”, kazao je on.

Ministarstvo kulture finansira istraživanja u okviru projekta Putevi kontinuiteta, dok je organizator posla Narodni muzej Crne Gore, od koga arheolozi, kako ističe Zagarčanin, imaju izvanrednu logističku podršku.

Misteriozni grobovi

“Prvi i najznačajniji nalaz u okviru ovog stepena proučavanja je velika kula-kapija, koja ima nekoliko faza. Kapija je sagrađena u okviru manastirsko-vladarskog kompleksa, i nalazila se na zapadnom dijelu podgrađa. U nioi smo otkrili veliki broj fresaka nairaznovrsnijeg kolorita. Sa strane velike

kapije napravljene su velike kosturnice datovane novcem Manojla I Komnina (1143-1180) , a zatim se u jednom periodu nakon rušenja velike kule kapije formiralo groblje”. “Istražili smo oko 50-tak grobova sa preko 100 pokojnika, i možemo da kažemo da se groblje formira unutar

srušenog objekta sa očuvanim podom na nekim mjestima, i da je karakteristično po tome što su oko 70 odsto sahranjenih djeca. Ima veliki broj beba i to nas zbunjuje u ovom trenutku, jer znajući da se djeca kao bezgrešna stvorenja u hrišćanskoj dogmi uvijek sahranjuju unutar crkvenih objekata, prevashodno blizu oltara, ili u oltaru”.

“Ne možemo da shvatimo zbog čega ih je toliko oko tada već srušenog ili napuštenog objekta-ukoliko se ne radi o nekoj veoma bitnoj kapiji povezanoj sa kultom mučenika, ili nekim ratom Vojislavljevića protiv Vizantije 1035. i 1042, dinastičkim sukobima unutar dukljanskog kraljevstva, koji su kulminirali nakon Bodinove smrti, ili Nemanjinim osvajanjima oko 1183. godine” kazao je Zagarčanin, napominjući da su prije ovih istraživanja bili vidljivi ostaci osam crkava od kojih su crkva Sv. Marije i crkva Sv. Jovana, iako u ruševinama, odoljele zubu vremena.

Jedan je Svač, terena ima na stotine

Osvrćući se na posljednje događaje kada je grupa nepoznatih mladića postavila kamenje po putu onemogućavajući arheolozima da autima dođu do kontejnera, Zagarčanin je kazao da je sve to nepotrebno.

“Ma koliko god fudbal bio lijepa i korisna igra jer ima glasina da su barikade postavljene da ne bi došlo do devastacije stadiona, on ne može biti preči od državnog projekta koji donosi benefit svima nama ma koje vjere ili nacionalnosti bili, i koji nas ujedinjuje. Zato su barikade nepotrebne, jer moramo imati stvari koje nas spajaju a ne razdvajaju. Fudbalskih terena ima na stotine, ali jedan je grad Svač” rekao je Zagarčani

NAJLJEPŠI CRNOGORSKI STARI GRADOVI: STRAŽARE I OPOMINJU

Kada se kaže Duklja većina pod tim podrazumijeva stari grad na sastavcima Zete i Morače koji je više vjekova.

Ime Duklja potiče od imena rimskog municipija Doclea: Duklja

Pod različitim imenima Crna Gora je postojala više vjekova, a iz onih najranijih godina postojanja ima izuzetno kulturno, etničko i državno nasljeđe, koje je nedovoljno

izučeno.

Stari gradovi, iako su uglavnom zapušteni i nedovoljno istraženi, stražare iznad nas, našeg vremena, opominju na prolaznost i svjedoče o minulim vjekovima, civilizacijama i životu iz tog vremena.

Duklja

Prof. dr Božidar Šekularac zapisao je da “Crnogorci imaju svoj identitet, svoju istoriju, milenijumsku državnu tradiciju, svoju kulturu i svoje ime. ValORIZACIJOM svojih vrijednosti - istorijskih, kulturnih, nacionalnih, na naučnim istinama zasnovanim, ne samo što ćemo najbolje pomoći sebi i drugima

nego je to naša velika moralna i svaka druga obaveza". I zapitao se "imamo li pravo pred historijom, pred Bogom i ljudima, pred budućim generacijama Crnogoraca da se odričemo Dukljanske države, temelja crnogorske prošlosti, što bi značilo da se odričemo svoje izvornosti".

Kada se kaže Duklja većina pod tim podrazumijeva stari grad na sastavcima Zete i Morače koji je više vjekova, dok ga nisu razorili razni neprijatelji bio prijestonica Dukljanske države.

Oblast Duklja se u ranom srednjem vijeku prostirala od Boke Kotorske do Bojane u primorju i u unutrašnjosti od Risna do izvora Pive. Ime Duklja potiče od imena rimskog municipija Doclea u oblicima Dioclea, Dioclia, slovenski Dioklitija. Srednjovjekovni oblik Dioklija povezuje se sa imenom cara Dioklecijana koji je po majci porijeklom iz grada Duklje. Do X vijeka upotrebljava se naziv Duklja, a od tada prevladava naziv Zeta. U XV vijeku, za područje u unutrašnjosti od primorskih planina, današnje Hercegovine na sjeverozapadu i rijeke Zete i Morače na jugu i jugoistoku prevladava nazim Crna Gora.

To ime je kasnije, naročito u XIX vijeku, obuhvatilo cijelo područje današnje države Crne Gore. Ime Duklja za Dukljansku državu posljednji put se pominje u djelima čuvenog crnogorskog štampara Božidara Vukovića Podgoričanina.

Grad Duklja bio je jedan od najznačajnijih rimskih gradova na ovim prostorima, na čijoj se teritoriji i danas nalaze ostaci hramova, termi, nekropola i foruma. Rimaska vlast u Duklji učvrstila se u I vijeku, kada su poslije dugih borbi sa Ilirima grad osvojile rimske legije.

Rimljani su Duklju brzo uzdigli i napravili politički, kulturni i religiozni centar provincije Prevalis, sa municipijalnim pravima. To je značajno uticalo na

promjenu strukture stanovništva i na društveno-ekonomske odnose. Dolaskom novih stanovnika grad se otvarao, razvijale su se trgovinske veze sa Italijom, Dalmacijom i istočnim regionima, a nešto kasnije i sa Makedonijom i Grčkom. Početkom VI vijeka Duklja je doživjela katastrofalan zemljotres, a 609. godine su je opljačkali i ponovo razorili Avari i Sloveni.

Medun

Stari grad - utvrđenje Medun, tačnije njegovi ostaci nalaze se oko 13 kilometara sjeveroistočno od Podgorice i potiču iz antičkog perioda.

Iako je najvjerojatnije sagrađen između IV i III vijeka prije nove ere, prvo kao tvrđava, a kasnije kao grad, prvi ga pominje rimski historičar Tit Livije u svom obimnom historiografskom djelu o Rimu *Ab Urbe Condita* u kom Meteon opisuje kao grad ilirskog plemena Labeata u kome je za vrijeme rimsko-makedonskog rata obavljena razmjena talaca između ilirskog kralja Gencija i makedonskog Perseja.

O postojanju naselja na lokalitetu današnjeg Meduna svjedoče značajni arhitektonski ostaci koji se tamo nalaze.

Sudeći po položaju, načinu gradnje i konstrukciji zidina to je bio značajan ilirski grad na području Labeata, s tipičnim karakteristikama utvrđenih gradova toga doba sa akropolom i podgrađem čije su moćne zidine podigli grčki graditelji.

Niše između akropolja i podgrađa, pronađene prilikom arheoloških istraživanja na tom lokalitetu, služile su u kultne svrhe. Ugrađeni odvodni kanali, ukazuju na vrstu žrtve - libaciju, žrtvu izlivanja. To znači da je tu prinošena tečna žrtva, koja je odlazila u zemlju, što se u obje pronađene niše jasno vidi po tragovima kanala koji se od njih spuštaju naniže.

Uvecaj!

Izlivanje žrtvenih ponuda i slivanje u zemlju govori da su tu poštovani kultovi božanstava podzemnog svijeta, ili htonskih božanstava, odnosno kultovi predaka i pokojnika, koji takođe pripadaju podzemnom svijetu. Zmija je po svojoj prirodi najviše vezana za te kultove, što ide u prilog pretpostavci da su u ovim nišama u Medunu obavljani obredi vezani za kult zmije, mitskog pretka Ilira.

Sjeveroistočno od kuća gornjeg Meduna, u šumi nalaze se humke nasute kamenom, a ima ih i južno i jugozapadno od Meduna. Sjeverno od grada postoji veća nekropola, tu grobovi nisu pod humkama već su direktno ukopani u zemlju i ograđeni nepravilnim kamenim blokovima. U jednom od tih grobova otkriven je primjerak grčkog pehara - skifosa, kao i primjerak grubo izrađene bočice od pečene zemlje.

Danas postoje vidljivi ostaci zidova izgrađeni od velikih blokova klesanog kamena postavljeni u nekoliko redova. Gotovo svi sačuvani ostaci bedema srednjovjekovnog Meduna nalaze se u veoma lošem stanju. Na više mjesta su isprekidani i obrušeni, dok su negdje vidljivi samo u tragovima. Osim stepenica iz ilirskog perioda koje su usječene u stijene na svim stranama iz istog perioda su i djelovi zapadnog zida koji je nadograđen u srednjem vijeku. U podnožju zidina ovog grada i utvrđenja, živio je poznati crnogorski vojvoda, književnik i junak Marko Miljanov. On je u akropoli pred malom crkvom i sahranjen. Ispod Meduna nalazi se njegova rodna kuća koja je pretvorena u muzej.

Obod

Prvi pomen srednjovjekovnog grada Oboda vezan je za vladara Zete Ivana Crnojevića, koji je bježeći od turske vojske, na Obodu 1475. godine podigao utvrđenje i manastir čija je crkva posvećena sv. Nikoli. Ivan Crnojević je tu prenio svoju prijestonicu sa Žabljaka, a manastir je postao

sjedište zetske Mitropolije.

Kasnije je prijesto Mitropolije premješten na Cetinje. Manastir je stradao najezdom Turaka krajem XVII vijeka. Crkva je obnovljena 1743. godine na temeljima stare, koja je sačuvana do danas. U crkvi se nalazi jedan od najljepših ikonostasa porodice Đinovski iz 1910. godine.

Obodski grad je poznatiji po prvoj crnogorskoj štampariji nego kao mjesto u kom su stolovali Crnojevići. Ivanov sin, Đurad Crnojević iz Venecije je donio štampariju koja je počela sa radom 1493. godine i u kontinuitetu radila do 1496. godine.

U toj štampariji, 4. januara 1494. odštampan je Oktoih, prva štampana knjiga kod Južnih Slovena, 38 godina poslije Gutenberga. Obodska štamparija bila je prva državna štamparija u Evropi. Štampari su bili jeromonasi, a među njima najvještiji bio je Makarije, koji je sa osam pomagača, na Oktoihu radio godinu dana. Osim Oktoiha iz ove štamparije izašle su još četiri knjige.

Uprkos tome što je grad-tvrđva Obod značajna tačka u crnogorskoj istoriji danas su od nekadašnjih objekata ostali tragovi jedne porušene zgrade, za koju se pretpostavlja da je pripadala štampariji i dio masivnog gradskog bedema.

Spuš

Srednjovjekovni grad Spuš u epici se opjevava kao turski grad koji je nekada bio značajni tranzitni centar i vojna utvrđva koja je čuvala turske karavane.

Pominje ga jedna povelja iz 1378. godine, o njemu ima svjedočanstava iz 1380–1382. godine kada je pripadao bosanskom kralju Tvrtku, koji ga pominje u svojoj povelji Dubrovčanima.

U nekim zapisima 16. i 17. vijeka, mada nije potvrđeno, Spuš se pominje kao

mjesto rođenja Save Nemanjića. Uz sve ovo postoje tvrdnje da je stariji od pisanog pomena, jer ga neki istraživači koji Spuž i njegove bedeme zbog blizine Duklje vezuju za Prevalitanu, rimsku provinciju "superiore". U prilog tome da su u pravu, ide rimsko ime ovog grada iz daleke prošlosti - Alata. U zavičajnom muzeju u Danilovgradu čuvaju dva mača koji su pronađeni u podnožju Spuške glavice iz perioda Tvrтка I.

Nekada poznat kao turski grad sa Gornjom tvrđavom na spuškoj glavici od kog su danas ostale samo ruševine, Spuž je imao tri kapije odbrane, Acka vrata, Bujrumsku i Alagića kapiju. Danas je očuvana samo kapija na utvrđenju kroz koju se ulazilo u Citadelu.

Gornja tvrđava je podignuta na kupastom brdu usred ravnice, iznad jednog meandra reke Zete, a kasnije je vezan zidovima sa podgrađem koje je utvrđeno u tursko vrijeme. Od najstarijeg utvrđenja vrlo malo je ostalo u centralnom dijelu sadašnje citadele.

Na Spuškoj glavici je nekada zavisno od ratnih potreba Otomanske imperije, bilo stacionirano čak i do 18 hiljada vojnika iz cijele turske carevine. Ova tvrđava i pored toga što je značajan kuturno-istorijski spomenik i što se nalazi pod zaštitom Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture prepuštena je zubu vremena, ali i devastirana odnošenjem kamena sa njenih bedema kojim je izgrađen i veliki broj današnjih kuća u Spužu.

Momčilov grad

Osam kilometara istočno od Žabljaka, na ivici Jezerske visoravni na Durmitoru, na uzvišenju, visoko iznad Tare, nalaze se ostaci srednjovekovnog grada Pirlitora. U istorijskim izvorima se Pirlitor ne pominje, ali se vjeruje da potiče iz XIV vijeka i da ga je podigao Sandalj Hrančić Kosača, bosanski vojvoda koji je do 1419. bio najmoćniji velikaš bosanske države.

Pirlitor je ležao na srednjevjekovnom putu Nikšić – Pljevlja, koji je išao preko prostranog i visokog platoa Jezera na visini od oko 1450 metara. Na Pirlitoru je bilo malo utvrđenje, a nije isključeno da je dvor Sandaljev i mjesto gdje je herceg Stjepan Vukčić Kosača boravio 1453. godine bio baš Pirlitor, koji je po svemu do sada poznatom bio jedino utvrđeno mjesto na Jezerima.

Neznatni ostaci grada leže na jednom uzvišenju, na ivici visoravni Jezera. Jedini dio zida koji se danas može vidjeti, vjerovatno dio jedne kule, nalazi se na najvišoj tački uzvišenja ispod koga je prema Tari bio suvi šanac.

Pirlitor je poznatiji po epskom junaku vojvodi Momčilu koji je umro zbog izdaje svoje žene. On se pominje u epskoj narodnoj pjesmi "Ženidba kralja Vukašina". Narodna pjesma o vojvodi koji je živio u gradu Pirlitor jedna je od najpopularnijih legendi na ovim prostorima.

Prema legendi Momčilo je imao krilatog konja Jabučila, mač sa očima, i bio je nepobjediv. Dok je vojvoda Momčilo jahao konja Jabučila, niko mu ništa nije mogao nauditi, niti ga je ničija sablja mogla sustići. O velikom junaku, njegovoj lijepoj ženi Vidosavi i čudesnom konju proćulo se svuda po svijetu.

KVALITATIVNO-KVANTITATIVNI METOD TURISTIČKE VALORIZACIJE

Da bi kvalitativno-kvantitativni metod turističke valorizacije bio prihvaćen kao relevantan metod procenjivanja vrednosti kulturno istorijskog naslijeđa potrebno je uključiti stručnjake iz različitih naučnih oblasti. U cilju dobijanja objektivnijeg rezultata, turistička valorizacija treba da se vrši od strane stručnog lica iz oblasti zaštite spomenika kulture i iz oblasti istorije.

Na osnovu dobijenih vrijednosti sprovedene turističke valorizacije može se zaključiti da trenutno stanje očuvanosti, atraktivnosti i turistička privlačnost utvrđenja, odnosno stepen njihovog turističkog razvoja nije podjednak za sve. Povoljan položaj, dostupnost utvrđenja direktno je uticao na umjetničku vrijednost i ambijent spomenika kulture od istorijskog značaja kao na primjer tvrđave, Stari grad, Kotor, Bar, Ulicnj, Budva. Ocenjivanjem elemenata turističke valorizacije pokazalo se da prethodne tvrđave imaju različite oc-

jene od najviše do najniže opšte turističke vrijednosti. Međutim ovo su nezvanični aproksimativni podaci, I u narednom period potrebno je izraditi detaljnu analizu svih spomenika kulturno istorijskog nasleđa. tvrđava imaju visok kulturno-istorijski značaj, ali njihova turistička afirmisanost je na niskom nivou. Poslednjih godina, u sklopu planova turističkog razvoja na ovim lokalitetima, prioritet je adekvatna obnova i rekonstrukcija. Najnižu turističku vrijednost ima tvrđava Haj Nehaj u Baru, Sutomore. Ovo stanje prouzrokovano je dugogodišnjim zapostavljanjem od strane arheologa, istoričara, restauratora, turizmologa. Utvrđenja predstavljaju lokalitete lokalnog značaja, sa mogućnošću da se njihova vrijednost podigne na viši nivo. Kada se analizirana utvrđenja posmatraju zajedno, prva četiri elementa turističke valorizacije, potvrđuju da ovi lokaliteti sa povoljnim turističko-geografskim položajem, poseduju kulturnu, istorijsku i umjetničku vrijednost, što je preduslov njihove turističke afirmisanosti. Kvalitativno-kvantitativnom metodom turističke valorizacije utvrđeno je da tvrđave predstavljaju lokalitete regionalnog turističkog značaja i dobrog su kvaliteta. Rekonstrukcija, obnova i adekvatna zaštita je prioritet u njihovom turističkom razvoju. Osmišljenom propogandom, bogatim kulturnim i turističkim sadržajem tvrđave I arheološka nalazišta na crnogorskom primorju mogu postati značajni turistički centri naše zemlje, koji mogu pružiti jedinstven doživljaj ne samo domaćim nego i stranim turistima. Utvrđenja kao prostorne kulturno-istorijske cjeline obuhvataju veće prostore, komplekse zgrada sa okolnim ambijentom. Locirane na obalskim uzvišenjima u primorskim gradovima, lako su uočljive i prepoznatljive za posjetioce, čime su pogodne za turističku valorizaciju. Međutim, ova utvrđenja i spomenici kulture u našoj zemlji još nisu našla odgovarajuće mjesto u turističkoj valorizaciji i prezentaciji.

Posle sprovođenja turističke valorizacije subindikatori će ukazati da su utvrđenja turistički privlačna i podesna za razvoj turizma, posebno kulturnog. Usled njihove teritorijalne grupisanosti na primorju ukazuje se mogućnost povezivanja kulturnog turizma sa nautičkim, eko i drugim oblicima turističkih kretanja. Odnosno, stvorili su se uslovi za stvaranje kompaktnog turističkog proizvoda. Međutim, srednjovekovna utvrđenja na primorju najbolje se mogu turistički predstaviti razvojem nautičkog turizma, kulturnog i man-

ifestacionog.

Osnovna ideja za razvoj turizma je vraćanje srednjovekovnog duha. Ovo bi se postiglo restauracijom glavnih elemenata arhitekture ovog doba, poput glavne kule, glavnog ulaza, postavljanjem drvenih konstrukcija i slično, kao i osmišljavanjem izložbi i manifestacija sa tematikom srednjeg vijeka. Sva kulturna dobra su sa niskim stepenom osjetljivosti na pritisak od strane posjetilaca, ali to ne isključuje potrebu određivanja maksimalnog nosećeg kapaciteta kod dugoročnog razvojnog plana za turizam. Vrijednosti indikatora pokazali su različit stepen razvijenosti utvrđenja. Zbog neposredne blizine primorskih gradova na primorju naše zemlje Kotorska i Budvanska trđava- Stari Grad tvrđava imaju najviši stepen razvijenosti i turističke afirmisanosti. Dok je Barska tvrđava na putu da postane značajni turistički lokalitet, Tvrđava Sača kod Ulcinja je zapostavljena i prepuštena daljoj degradaciji usled neiskorišćenosti potencijala koje posедуje.

U burnoj istoriji koju je Crna Gora proživjela nastale su prepoznatljive kulturno-istorijske cjeline, koje treba adekvatno zaštititi, turistički valorizovati i na kvalitetan način promovisati. Ovo nasljeđe posjeduje osobinu da bude zanimljivo, kako domaćim tako i stranim posjetiocima, čija prošlost ima udjela u stvaranju ovih kulturnih dobara.

Zaploviti Jadranskim morem ispred njegovog dijela crngorske obale noću, sa adekvatnim osvijetljenjem svih tvrđava i prepustiti se uticaju mediteranske klime znači prepustiti se jedinstvenom pejzažu, pronaći mjesto gdje su priroda i čovek našli harmoniju, diviti se srednjovekovnim utvrđenjima koja nikog ne ostavljaju ravnodušnim.

POTREBA DONOŠENJA STRATEGIJE UPRAVLJANJA KULTURNOM BAŠTINOM U FUNKCIJI ODRŽIVOG RAZVOJA KULTURNOG-ISTORIJSKOG TURIZMA

Ovaj projekat nastoji da predstavi teorijska razmatranja vezana za koncept održivog kulturnog-istorijskog turizma i strategiju partnerstva između gradova u formi mreže kao preduslova za njegovo ostvarivanje. Pitanje održivog razvoja kulturnog-istorijskog turizma oscilira između sfere zaštite

i upravljanja kulturnim nasleđem i sfere turizma. Dosadašnje naučne debate i tumačenja posmatraju održivi razvoj ovog oblika turizma kao kompromis između pomenuta dva načelno suprotstavljena resora. Kako se zaštita i upravljanje kulturnim nasleđem vezuju za javni, neprofitni sektor, a turizam za privatni, profitno orijentisani sektor, tako se i održivi kulturni turizam posmatra kao partnerstvo koje podjednako zadovoljava ciljeve zaštite (upravljanja) nasleđem i turizma. U tom partnerstvu odnosi su gradirani od istinskog partnerstva, pune saradnje, radnog odnosa, paralelne egzistencije pa sve do izazvanog sukoba između pomenutih resora. Iako još uvek nije prešlo u domen naučnih paradigmi u vezi sa održivim kulturnim turizmom, praktične preporuke za implementaciju održivog kulturnog turizma uključuju sve više i treći (civilni) sektor, koji treba da učvrsti partnerstvo između interesnih grupa, kao i da predstavlja potrebe samih građana, nezavisno od javnog i privatnog sektora. Kulturno nasleđe nije samo pitanje proučavanja i zaštite niti ekspanzivnog turističkog korišćenja – ono je podjednako i pitanje ljudi koji ga trenutno koriste i koji bi trebalo da ga, na osnovu uočenih potreba, konstantno unapređuju sadržajima koji na prikladan način unose život u postojeći prostor. Jedino na taj način, preko partnerstva sva tri sektora, može se ostvariti održivi kulturni turizam koji će biti zasnovan kako na zaštiti i turističkom korišćenju, tako i na participativnom učešću lokalnog stanovništva u donošenju odluka o upravljanju prostorom i njegovim razvojem.

PREDLOG ZA IZRADU POSLOVNOG
MASTER PLANA ZA MODEL
UPRAVLJAMJA KULTURNO ISTORISJKIM
NASLIJEĐEM U EURODISTRIKTU JUŽNI JADRAN

Izrada Poslovnog (master) plana za područje Južnog Jadrana koji podrazumeva razvoj kulturnoistorijske rute vezane za starorimsko, ilirsko, otomansko I melčansko nasleđe, kao jednog od prioriteta turističkog razvoja u Crnoj Gori.

Potreba za Master planom tematske rute Južni jadransko priobalje proizlazi iz sledećih obilježja:

- *neiskorišćeni i nevalorizovani visokovredni kulturni resursi;*

- *neiskorišćena mogućnost u domenu razvoja atraktivnih turističkih proizvoda;*
- *slabo razvijena turistička industrija s nezadovoljavajućim rezultatima poslovanja;*
- *opasnost od devastiranja visokovrednog prostora;*
- *značajan uticaj na razvoj turizma kao mogućeg generatora privrednog razvoja i faktora povećanja kvaliteta života lokalnog stanovništva; i*
- *turizam kao investiciona mogućnost sa atraktivnim prinosima na investicije.*

Master plan razvoja tematske kulturne rute Južni jadransko jeftino će stvoriti okvire za usklađen, harmoničan sistem istraživanja, zaštite i turističke upotebe (interpretacije) rute i njenih ključnih atrakcija/lokaliteta, i time, uz ostale master planove, dati osnove za aktiviranje malog i srednjeg biznisa i perspektivan razvoj regije i osiguranje kvaliteta života njenog stanovništva.

Tokom izrade Master plana rute Južni Jadransko potrebno je koristiti sledeće radne procedure:

- *kabinetsko istraživanje opšte društveno-ekonomske situacije, a naročito dosadašnjih razvojnih performansi turističke industrije na području obuhvata opština Herceg Novi, Tivat, Kotor, Budva, Bar i Ulcinj;*
- *detaljni uvid i evaluacija dosad izrađenih programa i studija turističkog razvoja šireg područja kroz koje prolazi ruta i pojedinih njegovih delova;*
- *uvid u postojeće kartografske podloge, te analiza važećih planova prostornog i urbanističkog razvoja, kao i planova i sistema važeće zaštite prostora ovog područja;*
- *tržišna analiza sadašnjeg stanja crnogorske turističke privrede, analize međunarodnih turističkih trendova, kretanja crnogorskog turističkog tržišta i uvid u dobru praksu razvoja kulturnih ruta u područjima sa sličnim karakteristikama;*

- *ciljane radionice sa ključnim predstavnicima javnog sektora iz domena kulture i kulturnog turizma, kao i sa predstavnicima privatnog sektora;*
- *fizički obilazak terena i stvaranja fotodokumentacije o ključnim elementima sadašnjeg lanca vrednosti na ruti;*
- *individualni intervjui i razgovori s ključnim igračima u domenu kulturne politike i kulturnog turizma Crne Gore i odnosnog područja; i*
- *nekoliko stručnih rasprava članova projektnog tima.*

Sprovođenje procedura je odraz strukture i zahtjeva internacionalno relevantne metodologije u izradi Master planova koja na najbolji način udovoljava postavljenim zadacima naručioca.

Turističko područje kroz koje prolazi ruta, onako kako je to zamišljeno ovim projektom zadatkom, predstavlja područje itinirera koji se prostire od Opštine Herceg Novi i arheološkog lokaliteta, stare zidine Tvrđave Kanli Kula do Tvrđave Svač u Ulcinju. Ovdje moramo da naglasimo da pravi itinerer Mapa Puta Južni Jadran obuhvata i neke druge značajne lokalitete, koje mogu dijelom odstupati o geografske rute ali s druge strane obogatiti ponudu kao na primjer, Ostrvo Mamula, koji bi upotpuni doživljaj na moru ili recimo zidine potpljenog grada kod Risna koji bi upotpunili podvodno razgledanje, ili recimo stara tvrđava na Brajićima, koja bi mogla da upotuni doživlja parglajdinga, Staru Duklju u Podgoricu u cilju promocije Glavnog Grada Države, Skadarsko jezero sa dijelom nacionalnih parkova.

Na ruti se nalazi veliki broj kulturnoistorijskih spomenika koji datiraju od doba antike, rimskog perioda, otomanskog carstva, ranosrednjevjekovnog perioda i srednjeg vijeka i mlečana. Projekat pretpostavlja postavljanje kulturnoistorijskog itinirera vezanog za istorijsko nasljeđe.

Najznačajniji kulturnoistorijski spomenici iz rimskog perioda su:

Turistički potencijal kulturnoistorijskog nasljeđa nije dovoljno iskorišćen. Prije svega, postoji potencijal za razvoj tematske ture obilaska lokaliteta iz

rimskog perioda, pri čemu je potrebno razraditi model profesionalne interpretacije ovih, ali i drugih spomenika kulture. Kao što je već naznačeno, u kontekstu lokaliteta iz doba Rimskog carstva, neophodno je uključivanje i drugih nalazišta, a u pogledu ovog dijela Crne Gore posebno administrativnog centra, NP Skadarsko Jezero, i određena podvodna nalazišta.

Razvoj Rute Južni Jadran bi značajno potspješio razvoj kulturnog turizma u Crnoj Gori, za koji je urađen posebni master planovi i gde se na turizam gleda kao na stratešku privrednu granu koja će uticati na strukturni i ekonomski preobražaj.

U periodu do 2020. godine prema predviđanjima UNWTO očekuje se povoljna razvojna tendencija svjetskog i evropskog turizma po stopi rasta iznad 3.5%. U Crnoj Gori se takođe očekuje rast broja putovanja usled razvijenih navika domaćeg stanovništva za putovanjem i očekivanog rasta dohotka stanovništva.

Kulturni turizam gdje između ostalog spada i obilazak kulturnoistorijskih lokaliteta prema UNWTO raste po stopi od 15%. Prema istim procenama 37% svih putovanja ima kulturnu komponentu. Istraživanja u Evropi pokazuju da oko 20% turista smatra da njihov odmor spada u kategoriju kulturnih odmora.

Na teritoriji svih opština kroz koje prolazi jadranska ruta skoncentrisano je 80 % smještajnih kapaciteta turističke privrede. Ukupan broj turista koji su obilazili atrakcije i lokalitete je izuzetno nizak. Po osnovu kružnih tura ne postoje informacije koliko je ostvareno noćenja.

Veći dio grupnih posjetilaca su turisti niže platežne sposobnosti (đačke ek-skurzije i razna udruženja). Individualni posjetioci su truristi koji dolaze u područje gdje se nalaze lokaliteti zbog: poslovnih putovoanja + MICE, posjete rodbini i prijateljima sporta. Inostrani posjetioci su individualni gosti čiji su primarni motivi dolaska: poslovna putovanja, obilazak rodbine i prijatelja i obilasci u o okviru kruzning putovanja i obilazak samo pojednih izolovanih lokacija.

Postojeći nivo razvoja turizma u svim opštinama kroz koje prolazi zamišljena ruta je izuzetno nizak, posebno ako se posmatra u odnosu na obim turističkog prometa koji je ostvarivan sredinom devedesetih godina prošlog vijeka. Prosječan stepen zauzetosti svih kapaciteta mjereno zauzetošću ležajeva na godišnjem nivou je nizak i iznosi 24.62% ili 90 dana pune zauzetosti kapaciteta.

Saobraćajna infrastruktura je najvećim dijelom solidnog kvaliteta, i prolazi kroz čitavu zamišljenu rutu u 80% slučajeva. Smještajni kapaciteti su prisutni skoro uz svaku lokaciju i variraju u kvalitetu od visoko konformnih do običnih, kako hotelskog tipa tako i u privatnom smještaju.

Postojeća turistička ponuda područja, vezano za doživljaj jadranske rute, je izrazito nerazvijena. Restoraterska ponuda je skromna, sa stanovišta ponude hrane/specijaliteta generalno jednolična, a sami restorani uz neke izuzetke, uglavnom solidno uređeni.

Cijela ruta od Herceg Novog do Ulcinja (ili obrnuto), niti pojedini njeni delovi, nisu šire percipirani kao jedinstveni proizvod, ni od strane privatnog sektora, ni od strane turista. Interpretacija rute gotovo da ne postoji. Interpretacija lokaliteta varira od jako dobre do izrazito slabe. Lokaliteti se mogu naći u turističkim brošurama lokalnih turističkih organizacija, kao i na njihovim (ili opštinskim/gradskim) internet prezentacijama, ali samo u formi informacije, bez potrebnih objašnjenja kako doći do lokaliteta, šta se tamo može očekivati itd.

FORTIFIKACIONI SPOMENICI KULTURE U CRNOJ GORI

Na mjestima gdje se crnogorsko graditeljstvo i istorija spajaju, ostali su vječni spomenici u vidu gradskih utvrđenja, srednjovjekovnih gradova i utvrđenja za vojne namjene. Neki od njih, polako gube bitku sa zubom vremena, ali u svojoj rustičnosti, oni će vam ispričati pokoju priču i legendu iz doba kada su bili na vrhuncu svoje moći i vrijednosti i kada su se brojna

koplja i mačevi lomili u pokušaju da ih zauzmu. Danas je takvih utvrđenja u Crnoj Gori 25. Kule i bedemi, zadiviće sve ljubitelje fortifikacionih objekata, istoričare, ali i same savremene graditelje. Za ljubitelje ovog graditeljstva, donosimo spisak svih crnogorskih utvrđenja-spomenika na crnogorskom primorju:

Utvrđenje Bešac, Virpazar – Jedno od desetak utvrđenja na obalama Skadarskog jezera. Izrazito jake zidine i dominantno vojna namjena ga karakterisu.

Utvrđenje Grmožur, Grmozur – Nekadasnji zatvor, prepun legendi o bjekstvu, zatocenstvu i ljudima koji su proveli neko vrijeme na ovom ostrvu.

Utvrđenje Nehaj, Sutomore – Visoko iznad nakadasnjeg Spiča, ova tvrđava je danas i izletnički i istorijski lokalitet. Izvrsta je vidikovac. Praktično neosvojiva tvrđava iz XVI vijeka.

Tvrđava Lesendro, Vranjina – Jedno od brojnih jezerskih ostrva, nedaleko od Vranjine, čuva ruiniranu tvrđavu.

Ostaci Kastela i Lazareta, Petrovac – Ostaci mletačkog stvaralaštva iz XVI vijeka.

Tvrđava Đurđevac, Pobori kraj Budve – Svjedok

Tvrđava Kosmac, Brajici kraj Budve – Datira iz sredine XIX vijeka, iz doba austro-ugarske okupacije.

Tvrđava Forte mare, Herceg Novi – Spomenik graditeljstva XIV vijeka.

Tvrđava Spanjola, Herceg Novi – Njena gradnja je započeta za kratkotrajne španske vladavine gradom, završili su je Turci koji su joj dali konačan izgled.

Uvrđenje Mamula, Herceg Novi – Utvrđenje na ostrvu kraj Herceg Novog. Posebno važna u II Svjetskom ratu.

Kanli Kula, Herceg Novi – Nekada kasarna i konjušnica danas ljetnja kulturna pozornica. Svjedok burne istorije grada.

Zidine hercegnovskog grada, Herceg Novi – Bedemi koji su vijekovima stitili biser sjevernog crnogorskog primorja.

BENČMARK ANALIZA SA PRIMJERIMA

Benčmark je analiza najbolje prakse u razvoju, upravljanju i marketingu turističkih kulturnih ruta u svijetu. Primarni cilj analize je identifikovanje kritičnih faktora uspjeha, pravila u organizaciji i marketingu, kao i uvid u ograničenja postojeće prakse što otvara mogućnost inventivnog pristupa kako bi se što uspješnije indentifikovale neophodne aktivnosti kako bi Ruta Južni Jadran postala značajan proizvod crnogorskog turizma. Benčmark analiza je vršena sa aspekta uspješnih ruta u svijetu, konkurentskih ruta u okruženju i Evropske inicijative u razvoju Kulturnih ruta i koridora:

NAZIV RUTE: TRAŽEĆI LINKOLNA

ZEMLJA: SAD

OPIS: 1998. godine država Ilinois (SAD) je odlučila da podrži projekte turizma vezanog za nasleđe. Ideja o povezivanju mjesta koje imaju neku asocijaciju sa nekadašnjim predsjednikom Linkolnom potekla

je od Biroa za konvencije i posjetioce Springfilda; devet okruga se udružilo u zahtjevu za sredstvima za podršku projekta.

Država Ilinois je odobrila bespovratna sredstva za prve dvije godine projekta. Agencija za istorijsku prezervaciju Ilinoisa vodi deset lokaliteta, dok ostale vode lokalne grupe. Svaka lokacija ima svoju dobrovoljnu fondaciju koja upravlja restoranima i suvenirnicama. Ključni razlog pokretanja projekta je podsticanje dodatne turističke potrošnje u Ilinoisu. Projekat finansiraju i lokalne firme i dobrovoljne fondacije.

Osnovna tema rute Tražeći Linkolna - Priča o Abrahamu Linkolnu

Atrakcije 30 atrakcija u 18 okruga: 15 muzeja, sudnice, istorijska mjesta
Turistička infrastruktura Smještaj: Moteli, hoteli..

Koordinacija/marketing Oznake na putu; Štampani vodiči; Mesta za odmor

Godišnji broj posjetilaca: Broj posjetilaca na različitim atrakcijama na ovoj
ruti značajno varira, od 600.000 (Abraham Lincoln Presidential Library and
Museum) do, na nekim manje privlačnim za turiste, 2.000 posetilaca.

ZEMLJA: HRVATSKA KULTURNE RUTE

Putujte koracima UNESCO-a (UNESCO-vo nasleđe u Hrvatskoj)

Putovima baštine - "Vučedolski Orion" najstariji indoeuropski kalendar

Prošlost u sadašnjosti - Barun Franjo Trenk i njegovi panduri

"Vitez slavonske ravni – slavonska svadba"

Razgled Zagreba s kostimiranim vodičima

Program "Potraga za Gričkom vješticom"

Program "Upalite Gornji grad"

Potruga za kulturnim blagom Zagreba

Kućni koncerti

Radionica licitara

Srednjevjekovni viteški turnir

HRVATSKO ZAGORJE – neotkriveno iskustvo...

Tragovima vitezova i zagorskog seljaka...

Zlatni tragovi varaždinske povijesti...

OPIS Hrvatske kulturne rute promovisane su od strane Ureda za kulturni
turizam Hrvatske turističke zajednice. Radi se o posebnom projektu stavl-
janja naglaska na kulturnu ponudu hrvatske. Nema podataka o broju turista
na ovim rutama, niti o njihovoj strukturi. Rute su konkretni proizvodi poje-
dinih hrvatskih turističkih operatera.

KULTURNE RUTE EVROPE

OPIS: Program Kulturnih ruta Savjeta Evrope nastao je 1987. godine kao odraz želje da se podigne kolektivna svijest o evropskom kulturnom nasleđu i vrijednostima, i da jasno pokaže kako nasleđe različitih evropskih zemalja predstavlja dio zajedničkog kulturnog nasleđa Evrope. Dakle, nastale su prevashodno kao instrument demonstracije fundamentalnih principa Savjeta Evrope, naravno, imajući u vidu i turističku dimenziju, ali ovaj svakako nije od primarnog značaja. Za aktivnosti kontrole razvoja Programa kulturnih ruta dat je mandat Evropskom inštiututu kulturnih ruta iz Luksemburga 1998. godine, kao neprofitnoj asocijaciji.

Putevi hodočašća

- The Santiago De Compostela put hodočašća (Oktobar 1987) (Sertificat velike kulturne ture

Savjeta Evrope od Juna 2004)

- The Via Francigena (Maj 1994) (Sertificat velike kulturne ture Saveta Evrope od Juna 2004)

- The Saint Michael's Ways (Februar 2007) (Sertificat kulturne ture Saveta Evrope od 2007)

Ruralno stanište

- Arhitektura bez granica (Oktobar 1987) (Sertificat kulturne ture Savjeta Evrope od Juna 2004)

- Ruralno stanište u Pirinejima (2002)

Istorijske i legendarne ličnosti Evrope

- The Mozart ruta (1990) (Sertificat velike kulturne ture Savjeta Evrope od Juna 2004)

- The Schickhardt ruta (April 1992) (Sertificat kulturne ture Savjeta Evrope

od Juna 2004)

- Saint Martin of Tours, velika Evropska ličnost, simbol deljenja. (Mart 2005) (Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope od Septembra 2005)
- The Don Quixotte ruta (Februar 2007) (Sertifikat kulturne ture Savjeta Evrope od 2007)

Ruta monaškog uticaja

- Cisteijanska Ruta (1990)
- Klunijačka mesta u Evropi (Maj 2004) (Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope od Juna 2006)

Keltska ruta (1990) Vikinzi i Normani, Evropsko nasleđe

- The Vikinška ruta (1992) (Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope od Decembra 2004)
- Hanza (savez Nemačkih gradova) mesta, putevi i spomenici (1992) (Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope od Decembra 2004)

Parkovi i bašte- predeli (Mart 1992)

(Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope od Decembra 2004)

Arhitektura vojnih utvrđenja u Evropi

- The Wenzel i Vauban ruta (1995) (Sertifikat kulturne ture Savjeta Evrope od Juna 2004)

Zaostavština Al-Andalus (April 1997)

(Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope od Juna 2004)

Ruta Kastiljanskog jezika i njegovo širenje po Mediteranu:

Sefradaska (Španski jevreji) ruta (Jun 2002)

(Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope od Juna 2004)

Ruta zaostavštine Evropskih Jevreja (Maj 2004)
(Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope od 2005)

Industrisko nasleđe Evrope

- Pirinejska gvozdena ruta (Maj 2004) (Sertifikat kulturne ture Savjeta Evrope od Decembra 2004)

- Evropski trag gvožđa u centralnoj Evropi (Februar 2007) (Sertifikat kulturne ture j Evrope od 2007)

Rute maslinovog drveta (Mart 2005)

(Sertifikat velike kulturne ture Saveta Evrope od Maja 2006)

The Via Regia (Mart 2005)

(Sertifikat velike kulturne ture Savjeta Evrope, datum tek treba da se odredi)

Evropski putevi migracionog nasleđa (Maj 2004)

(Sertifikat kulturne ture Savjeta Evrope od 2007)

Živa umetnost, Evropski identitet

- Les Transversales (1994)

- Pozorište mladih (1995)

- Kulturni centri (2000)

Kuturne rute Evrope

Feničanske rute (Maj 1994) (Sertifikat kulturne ture Saveta Evrope od 2007)

Cigani (May 1994)

Humanizam - ljudska priroda (Maj 1994)

Severna svetlost (April 1997)

Evropski gradovi otkrića (1993)

Barok (1988)

Evropski putevi svile i tekstila (1988)

Popularni festivali i obredi u Evropi (April 1997)

Knjiga i pisanje

- *Putevi knjige (Decembar 1999)*

The Via Carolingia (Februar 2007)

(Sertifikat kulturne ture Saveta Evrope od 2007)

Rute Romanske umetnosti u Evropi (Februar 2007)

(Sertifikat velike kulturne ture Saveta Evrope od 2007).

Kulturni koridori jugo-istočne Evrope (Maj 2004) –

nastali na osnovu Deklaracije iz Varne (Bugarska) – suštinski predstavljaju dio kulturnih ruta Evrope, sa identičnim ključnim razlogom, a to je međukulturna razmjena, razumjevanje i poštovanje zajedničkih kulturnih vrijednosti ovog dijela Evrope. Obuhvataju sledeće koridore:

- Dunavski put; - Dijagonalni put; - Istočni trans-balkanski put; - Kulturni koridor Sofija-Ohrid; - Via Adriatica; - Via Anatolia; - Via Egnatia; - Via Pontica; - Zapadni trans-balkanski put.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analiza uspješnih ruta nam je dala jasne zaključke:

- Sve uspješne rute su tematizirane. Jasna tema dio je uočljivih napora da se ruta pozicionira i kreira prepoznatljiv brend;
- Rute obuhvataju veći broj tematskih atrakcija, ali mnoge uvode i druge, netematske atrakcije, dok sve rute igraju i na kartu prirode;
- Sve uspješne rute karakteristične su po razvijenoj turističkoj infrastrukturi (odmorišta, stajališta), razvijenom sistemu označavanja rute, kao i značajnom promotivnom materijalu; i
- Uspješne rute karakteriše i činjenica da je sistem upravljanja i marketinga rute institucionalizovan, na način da o tome brine neka organizacija oformljena specijalno za potrebe razvoja i promocije rute.

Kritični faktori uspjeha rute Južni Jadran

Uvidom u postojeću praksu u svijetu u domenu razvoja i menadžmenta uspješnih ruta nasleđa kao turističkih proizvoda, kao i sagledavajući opšte turističke trendove u Evropi i svijetu, posebno one koji imaju repekusije na kulturni turizam, a imajući u vidu postojeću strukturu i karakter atrakcija u

područjima kroz koje ruta prolazi, zaključili smo da su ključni faktori uspjeha rute Južni Jadran sledeći:

- **Jedinstvenost/Različitost.** Jedinstvenost se odnosi na sve što jednu oblast čini različitom od druge, dajući joj jedinstvenu prodajnu poziciju. Svi elementi u turističkom lancu vrijednosti mogu biti faktor različitosti i doprinijeti jedinstvenosti: prije svega autentičnost kulturnih atrakcija, identitet područja, kvalitet proizvoda i usluga itd. Ova jedinstvenost/različitost proizilazi prije svega iz turističkih fascinacija lokaliteta i rute, odnosno onoga što predstavlja ključni osnov privlačenja posetilaca.
- **Povezivanje/Pakovanje.** Atrakcije starorimskog nasleđa u Crnoj Gorii su, ipak, prostorno relativno „skoncentrisane“. Kako se ne radi o lokalitetima/atrakcijama koje su poznati simbol i proizvode „uau!“ efekat (kao npr. egipatske piramide, rimski Koloseum, Tadž Mahal i sl.), onda one same za sebe nisu dovoljne da privuku, u evropskim okvirima, veliki broj posetilaca, jer nisu dovoljno interesantne širem krugu turista. Okupljanjem u zajedničku ponudu, umrežavanjem i/ili itinererskim povezivanjem više atrakcija, obezbeđuje se da one kolektivno postaju dovoljno interesantne da privuku kritičnu masu posetilaca, i/ili da koriste blagodeti zajedničkih razvojnih smjernica, standard usluge i marketinga. Tamo gde ni povezivanje nije dovoljno da deluje kao dovoljno jak magnet, potrebno je kreiranje i dodatnih značajnijih atrakcija i događaja. Privlačenje posetilaca koji nisu primarno motivisani kulturom i kulturnoistorijskim nasleđem, da posjete lokalitete na ruti zahtjeva pakovanje kulturnih i „ne-kulturnih“ prizvoda u inventivan paket ponude.
- **Brending.** Brending je izuzetno važan jer ako je pravilno razvijen daje određenu garanciju, obećanje u pogledu karaktera doživljaja nasleđa, dakle kakav kvalitet, sadržaj i dubinu doživljaja posjetilac može da očekuje. Uz to, brend omogućava da se na samu atrakciju, pod istim brendom, nadovežu i drugi proizvodi i usluge koji drugačije ne bi mogli uspješno da se pozicioniraju na tržištu i privuku goste. Praktično, imidž koji se stvorio oko takvog Brenda navodi posjetioce da kupuju i druge proizvode koji dijele isti brend i imidž. Brendiranje ove rute podrazumjeva korišćenje glavne teme rute.

- **Pozicioniranje.** Mnoštvo ruta nasljeđa u Evropi i u novije vreme u okruženju, zahtjevaju da se izgradi pozicija ove rute u svijesti potencijalnih posetilaca kao različite i pune nezaboravnih doživljaja, koja uz to pruža mogućnosti učenja i ličnog razvoja.
- **Infrastruktura.** Kvalitet saobraćajne mreže, uređenost i održavanje prostora uz puteve, stajališta i odmorišta, važan su faktor u odlučivanju turista za posjetu nekoj destinaciji i izuzetno važna determinanta kvaliteta doživljaja rute.
- **Partnerstvo.** Kod razvoja i menadžmenta tematskih ruta partnerstvo je izuzetno važan motivišući faktor koji stoji iza razvoja. Kvalitet i institucionalizacija partnerskih odnosa pokazala se kao jedan od ključnih faktora uspjeha tematskih ruta nasljeđa. Od toga u kojoj mjeri bude uspješno uspostavljanje partnerskih odnosa između javnog i privatnog, kao i unutar privatnog sektora, zavisice i uspjeh rute.
- **Institucionalizacija sistema upravljanja i marketinga.** Sve uspješne rute pokazuju da je gotovo isključivo institucionalizacijom sistema upravljanja rutom, tj. uspostavljanjem posebnog entiteta (organizacije) koji se brine o ruti, jedan od ključnih faktora uspjeha. Ovakva organizacija olakšava i uspostavljanje partnerskih odnosa između svih zainteresovanih stejkholdera.
- **Strategijsko planiranje.** Razvoj strategije (master plana) koji uključuje sve ključne igrače (stejkholdere) je suštinsko sredstvo razvoja uspješnih i održivih turističkih proizvoda. Kompleksnost ne samo kulturnoistorijske rute, već cjelokupnog proizvoda turinga, zahtjeva stratejski pristup upravljanju.
- **Interpretacija.** Odnosi se na prezentovanje starorimskog, antičkog, vizantijskog, otomanskog, i mlečanskog kulturnoistorijskog nasleđa oblasti kroz koje ruta prolazi na razumljiv i zanimljiv način, tako da turisti mogu da užu

vaju i uče o njemu. Bez interpretacije je teško kreirati nezaboravne doživljaje posjetilaca.

• **Održivost.** Zaštita kulturnog nasleđa i njegovo unapređenje, fundamentalne su osnove rute nasleđa kao održivog turističkog proizvoda. Ekonomska održivost, sa druge strane, sa stanovišta nasleđa znači prije svega da turizam obezbeđuje značajna sredstva za konzervaciju. Drugim riječima, održivost je dvosmjerna ulica.

Vizija rute se uklapa u viziju Crne Gore kao turističke destinacije i nastla je na osnovu većeg broja intervjua, breinstorminga i radionica sa ključnim stekholderima. Vizija rute Južni Jadran, kao željene slike rute za deset godina, može se izraziti kroz sledeću izjavu o viziji:

Kulturnoistorijska turistička ruta Južni Jadran predstavlja najvažniju turističku rutu u Crnoj Gori, koja svoj značaj dodatno crpi iz činjenice da je dio većih regionalnih ruta turinga. Kao takva, ona je generator razvoja biznisa i rasta blagostanja stanovništva na cijelom području. Bogatstvo kulturno-istorijskog nasleđa, pažljivo ukomponovano i upakovano sa drugim kulturnim proizvodima crnogorskog turizma na ovom području, i posebno raznovrsnim prirodnim atrakcijama i pitoresknim predjelima, daje ovoj ruti dvojak karakter: ona je, sa jedne strane, svojevrsni portal (gateway) ka raznolikim turističkim doživljajima Crne Gore, a sa druge strane, ona je snažna identitetska poluga turističke Crne Gore, kao područja na kome su se rađale, razvijale i gasile različite civilizacije, i čije stanovništvo poštuje i njeguje nasleđe starih civilizacija isto koliko i svoje sopstveno, koje se odlikuje multietničkim skladom i suživotom kao isotrijskim naslijeđem.

